BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A.,C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 86.

भेदधिक्कारः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्नृसिंहाश्रममुनिप्रणीतः ।

तदीयशिष्यश्रीनारायणाश्रमविरचितभेदधिक्कार-

सत्क्रियाख्यव्याख्यासनाथः ।

काशीस्थद्राविडोपाह्व पण्डितलक्ष्मणशास्त्रिणा विषमपदटिप्पणीपूर्वकं संशोधितः ।

BHEDADHIKKÂRA

BY

ŚREE NRISIMHÂŚRAMAMUNI,

With a Commentary by the Author's Pupil

Sree Narayanasrama.

EDITED AND ANNOTATED BY

PANDIT LAKSHMANA ŚASTRÎ DRÂVIDA,

PROFESSOR OF VEDÂNTA, CENTRAL HINDU COLLEGE, BENARES.

Fasciculus I.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ vilas Press,

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

सव्याख्यो भेदधिक्कारः प्रारभ्यते

वेदान्तवनसञ्चारिनीलाचलगुहाशयम् ।
ज्योतिर्विराजतेऽध्वस्तमायावरणवारणम् ॥ १ ॥

मृषामायाशक्त्याऽऽवृतमहिमनि ब्रह्मणि परे
जगज्जालं जातं स्फुरति वियतीवोरुनगरम् ।
विरिञ्चिश्रीशेशत्रिदशनरतिर्यग्गतभिदा
कुतोऽतो भूमाऽहं निरवधिसदानन्दघनचित् ॥ १ ॥
काशते कलितं यस्य पदं वैदिकमस्तकैः ।
भक्तमुक्त्यै समीहन्तं तं नृसिंहं गुरुं भजे ॥ २ ॥
गम्भीरभावभारेण दुर्वहा गौरवी कृतिः ।
तथापि भेदधिक्कारसत्क्रियां श्रद्धयाऽऽरभे ॥ ३ ॥

यद्यपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमैः क्रियासमभिहारेण जगन्निदाने सर्वज्ञे परमात्मनि सजातीयादिसमस्तभेदो निन्दितो निषिद्धश्च यद्यपि चात्र भगवद्भिर्बादरायणभगवत्पादादिभिः पूर्वाचार्यैरारम्भणाधिकरणादिन्यायतोऽपि भेदसत्ता निराकारि, तथापि केचित्स्वोत्प्रेक्षापरिकल्पितपारिभाषिकयुक्तिकलापाकुलीकृतान्तःकरणा भेदसत्तां सम्भावयन्तो न श्रुत्यादिसिद्धाद्वितीयचिदात्मनि श्रद्धां बध्नन्ति अतस्तन्मोहशान्तये समस्तभेददुर्निरूपत्वप्रकटनाय ग्रन्थमारभमाणस्तत्परिसमाप्त्यादिफलकमीश्वरतत्त्वानुस्मरणं मङ्गलं मनसाऽनुष्ठितं शिष्यशिक्षार्थं प्रकटयन्प्रकरणविषयादिकं च सूचयन् स्मृतवस्तुस्वरूपं सलक्षणप्रमाणं निर्दिशति * वेदान्तेत्यादिना * ज्योतिः चित्प्रकाशः विराजते विविधनामरूपप्रपञ्चात्मना दीप्यते तेनाध्यस्तसमस्तप्रपञ्चात्मत्वापत्त्या तदधिष्ठानत्वं तत्तदवच्छिन्नस्फूर्तिमत्तया च

सर्वज्ञत्वमिति तटस्थलक्षणद्वयं सूचितं ज्योतिःपदोपात्तस्य चित्प्रकाशस्य सदानन्दात्मत्वेन श्रुतिन्यायाभ्यां निर्द्धारितत्वात्तेन सच्चिदानन्दरूपत्वं स्वरूपलक्षणमुक्तम् । ननु प्रपञ्चाधिष्ठानचित्प्रकाशात्मत्वमात्रेण कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं तदात्मत्वेऽपि जीवस्य तदभावादित्याशङ्क्य 'मायिनं तु महेश्वरं' 'योनियोनिमधितिष्ठत्येकः' 'विद्याविद्ये ईशते यस्तुसोऽन्यः' 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं'' मायापरैत्यभिमुखे च विलज्जमाने' त्यादिश्रुतिस्मृतिभिरीश्वरस्य मायानियन्तृत्वावधारणात्तं प्रति तत्स्वरूपावरणानुपपत्तेस्तस्यैव सर्वज्ञत्वं जीवस्य तु तत्प्रतिबिम्बस्या 'नृतेन हि प्रत्यूढा' 'अनीशया शोचति मुह्यमान' इत्यादिवचनात् अविद्यावृतस्वरूपत्वादज्ञतैवेत्यभिप्रेत्याह * अध्वस्तेति * अध्वस्ताऽनादिकालमारभ्याखण्डदण्डायमाना या माया जीवपुरुषार्थाच्छादनेन तदनर्थहेतुभूता तत्कृतावरणस्य नितरां वारणं नित्यनिवृत्तिर्यस्मात्तत्तथा, मायाया अर्थाच्छादनेनानर्थोपस्थापकत्वमुक्तं श्रीभागवते' ऋते ऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तम' इति। ध्वस्तेति वा च्छेदः स्वप्रकाशासङ्गचैतन्यस्य वस्तुतो मायां प्रत्याश्रयविषयत्वानुपपत्तेस्तदाश्रयविषयभूतवस्त्वन्तरानिरूपणाच्च तदपेक्षा माया न वस्तुसती तदिदमाह *ध्वस्तेति*नित्यनिरस्तसत्ताकेत्यर्थः । यद्वा मायावरणमेव वारणो मत्तगजः दुर्बलानां भयादिविक्षेपहेतुत्वात् स ध्वस्तः समूलमुन्मूलितः येन प्रत्यगात्मतया साक्षात्कृतेन तत्तथा, जडापि चरमसाक्षात्कारात्मिका वृत्तिर्यद्बलमवष्टभ्यात्यन्तनिरूढमप्यावरणं निवारयति तत्र तस्य काऽसम्भावनेति भावः । एवं शास्त्रीयलक्षणलक्षितं विषयभूतं वस्तु सप्रयोजनं निर्दिश्य प्रकरणनिष्पत्तिस्थानं सूचयन् प्राकृतजनस्यापि सुबोधायोपलक्षणान्तरमाह * नीलेति* नीलाचले या गुहावत् तत्त्वाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् गुहा पुरुषोत्तमसिंहासनस्थानं तत्र शेते निरतिशयैश्वर्यशालितयाऽभिव्यज्यते इति तथोक्तं, तत्र प्राकृतानामपि प्रकाशमानज्योतिष एवेश्वरात्मत्वमुक्तं विष्णुपुराणे 'ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथाऽसौ पुरुषोत्तमः। तथा रागादयो दोषाः प्रयान्तु प्रशमं ममेति'। उक्तलक्षणे ब्रह्मणि प्रमाणाकाङ्क्षायामाह*वेदान्तेति* वेदान्ता एवानभ्यासिनां दुरवगाहित्वाद्गहनमिव वनं फलवचनार्थवा-

किं न त्वं नरसिंह एव यदि वा नाहं न नोचे त्कथं
बन्धो मय्यखिलेश्वरे त्वयि विभो किं नास्ति मत्तः परः॥

द्यादिफलपुष्पादियुक्तनानाशाखाकाण्डवल्लीसमुदायात्मकत्वाद्वा घन-मिव घनं वेदान्तास्तदात्मत्वादुपनिषदां तत्त्वं तत्र सञ्चरणशीलं त-देकावगममिति यावत् अत्र वनपदेनोपनिषदां कात्स्न्र्यपरेण तासां ब्रह्मणि प्रामाण्यकारणं गतिसामान्यं सूचितम् । उक्तलक्षणे ब्रह्मणि प्रमाणान्तरानिरूपणा 'न्नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं' 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'तं त्वौपनिषद' मित्यादिश्रुतेश्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवा ऽद्वि-तीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'यः सर्वज्ञः स सर्ववि' दित्यादि समस्तवेदान्ता एवोक्तलक्षणे ब्रह्मणि प्रमाणमिति भावः । अत्र वनशैलगुहादिकीर्त्तनात्सिंहाकृति ब्रह्म स्वाभीष्टं द्योतितम् ॥ १ ॥

ननु समस्तभेदसत्वसाधनसमर्थेषु कणभुगादिमतानुवर्त्ति-ष्वभिनवतार्किकेषु जीवत्सु कथं वेदान्तानां स्वारस्यमात्रेण प्रत्य-गभिन्नाद्वयब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्ध्येदित्याशङ्क्य सर्वज्ञेनापि परमे-श्वरेण मां प्रति जीवपरादिभेदसत्वमशक्यं साधयितुमिति परमे-श्वरेण सह विवादव्याजेन वदन्नन्यान्प्रति तन्निराकृतिः सुकरेति सूचयन्भक्तिभारनम्रेण चेतसा पुनस्तमेवानुसन्धत्ते *किं न त्वमि-त्यादिना* हे नरहरे आस्तां तावदन्यभेदसाधने मानं तवैव नाम निरुच्यमानं मदभेदं साधयतीत्याह किं न त्वं नरसिंह एवेति । नर-सिंह एव न किमिति किमा नञर्थ आक्षिप्यते । तव नरसिंहनामधे-यत्वस्य लोकवेदसिद्धत्वादभ्यर्हितकर्मधारयसमासात्मकनामनिर्व-चनेन नृशब्दवाच्यस्य मम सिंहशब्दार्थत्वेन श्रुतिसिद्धेन त्वया सहा-भेदप्रतीतेर्नावयोर्भेदः सन्नित्यर्थः । ननु नुः जीवस्य मदभेदे तव कि-मायातमित्यत आह *यदीति* अहं ना न किमित्यनुषङ्गः । मयि नृशब्द-वाच्यजीवत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्न तदपलापः कर्त्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु त्वं नानेति न किं तु प्रमातृत्वकर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिबन्धयुक्तत्वात्तव नित्यमुक्तेन मया सह भेद एव नाभेद इति शङ्कते *नोचेदिति* उक्त-विधया ऽभेदो न चेदित्यर्थः । स्यादेतदेवं बन्धो मयि यदि वास्तवः स्या-

भूयादर्थवदात्मबन्धहर इत्याद्यं वचोपौरुषं
न त्वं ना तदहं त्वमेव नृहरे भूयासमात्मंस्त्वयि ॥२॥

त्स तु मुखप्रतिबिम्बादिगतश्यामतादिवदापौधिकभेदमुपजीव्य मयि कियन्तं कालं व्यवस्थितः अधुना श्रुतिन्यायादिना परमेश्वरात्मना निश्चिते मयि कथं वास्तवबन्धो घटेत अवास्तवेन च तेन कथमावयोः सत्यभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह * कथं बन्धो मय्यखिलेश्वरे त्वयीति* त्वयि मयीति सप्तम्यौ समानाधिकरणे । किं च विभुत्वप्रसिद्धिरपि तव सर्वभेदसत्तामपवदति निरवयवस्यासङ्गस्य वस्तुतः केनापि संयोगादेरसम्भवेन 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' 'अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः'। 'महान्प्रभुर्वैश्वरूप' इत्यादिवचनसिद्धसर्वात्मत्वयोग्यत्वस्यैव विभुत्वादित्यभिप्रेत्य तत्त्वेन सम्बोधयति * विभो इति * ननु जीवानामनेकत्वादेकेन मया कथं तेषामभेद इत्याशङ्क्य तद्भेदोऽप्यवास्तव इत्याह * किं नास्ति मत्त इति * मदन्यो ना जीवः किमस्तिनास्त्येवेत्यर्थः। एतदतिरिक्तानि शरीराणि ममैव भोगसाधनानि शरीरत्वात् एतच्छरीरवत्, चैत्रमैत्रात्मानौ न वस्तुतः परस्परं भिद्येते उपाधिपरामर्शं विना भेदेनाविभाव्यमानत्वात् घटाद्याकाशवदित्यादिप्रयोगाद्विपक्षे कल्पनागौरवादिबाधकतर्कोपेतात् 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः' 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थित'मित्यादिवचनाच्च जीवैकत्वसिद्धिः । न चैवं कर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवस्थाया एकस्य सकलशरीरवर्तिसुखदुःखाद्यननुसन्धानस्य चानुपपत्तिः स्यादिति वाच्यम्। स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयभेदेनैव तदुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु त्वत्कृतनामनिर्वचनमात्रं नावयोरभेदसाधकं तस्य पौरुषेयतया स्वार्थे मानान्तरापेक्षणात् भेदहेतोर्बन्धस्य सर्वजनीनत्वात् अबाधितत्वेन मिथ्यात्वायोगात्त्वदनुभवस्य च वटयक्षानुभववद्बन्धवैतथ्यासाधकत्वादित्याशङ्क्याह * भूयादर्थवदित्यादिना * स्वात्मबन्धहर इत्येतदाद्यं यस्य तदपौरुषं वचोऽर्थवद् भूयादित्यन्वयः । 'एष उ एव नृ एष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सिंहोऽसौ परमे-

श्वरो ऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन्सर्वमत्ति नृसिंह एवैकलः’ उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा नृसिंहः चिद्रूप एवाविकारोह्युपलब्धा सर्वत्रेत्यादिकं बहुव्रीहिपरिगृहीतम्। अयम्भावः, तापन्यां चतुर्थखण्डे एष उ एव नृएष इत्यादि श्रुतिवाक्यमपौरुषेयतया निरस्तसमस्ताप्रामाण्यशङ्कं पौर्वापर्य्यन्यायेन मानान्तरात्प्रबलं पदार्थद्वयप्रदर्शनपूर्वकं समानाधिकरणपदद्वयात्मकमहावाक्यात्मकनामनिर्वचनेन प्रत्यक्ब्रह्माभेदपरं न शक्यमन्यथयितुं।तदुक्तं तापनीयटीका(१)यां, मन्त्रराजमध्यगतनृसिंहपदेनैव च ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपत्तव्यमित्याह एषउ एव नृइत्यादिना। यदवादि प्रत्यगात्मनि सर्वजनीनो बन्धः सत्य इति तदसाधु, देहात्मभावस्यासत्यस्यापि सर्वजनीनत्वात्। किं च मन्त्रराजमध्यस्थनृसिंहपदार्थप्रकटनाय द्वितीयखण्डे नुर्जीवस्य स्वस्वरूपभूतस्य सिंहं बन्धं हन्तीति नृसिंह इति च व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य स्वात्मबन्धहर इत्यभेदेनावगतस्य तव स्वात्मीयबन्धनिवर्त्तकत्वाभिधानाद् बन्धवैतथ्यं दुर्वारं न हि बन्धस्य सत्यत्वे प्रतीचस्त्वद्रूपत्वं बन्धस्य स्वात्मीयत्वं वा तस्य त्वज्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वं वा सम्भवति नहि सत्यस्य शक्यं ज्ञाननिवर्त्त्यत्वं क्वचिद्दर्शयितुं एतदभिप्रेत्यार्थवद्भूयादित्युक्तं। तस्मान्नसत्यो बन्धो न वा भेद इति। नन्वहमपि सिंहाकृतिशरीरादिमत्वात्त्वदभिन्नत्वाच्च जीव एव स्यामिति कथं मदभेदादिना बन्धो मिथ्येति तत्राह *न त्वं नेति*‘यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत’ ‘अवजानन्ति मां मूढा मानुषीन्तनुमाश्रित’मित्यादिभवदीयवचना ‘देष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः’ ‘ अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती’त्यादिवचनाच्च लोकानां भोगापवर्गार्थं लीलया नानावतारवत्यपि त्वयि जीवत्वसम्भावनायोगात् मय्यपि जीवत्वस्य प्रतिबिम्बत्वादिवदौपाधिकभेदेनैव व्यवस्थितत्वाच्च न सत्यत्वमिति भावः। एवं स्वाभेदमीश्वरेऽभि(२)धाय निःशङ्कं तमात्मत्वेन सम्बोधयन्नभेदमुपसंहरति * तदहमिति * तत् तस्मादित्यर्थः। तर्हि किं मम जीवमात्रत्वमित्याशङ्क्य न जीवस्यैवारोपितविपरीतरूपपरित्यागेन ब्रह्मरूपे पर्य्यवसानमित्याह *भूयासमिति *विधिवदावश्यकत्वादिदमन्यथयितुमशक्यमित्याशयेन विध्यर्थलिङ्प्रयोगः। अथवा उक्तविधया समस्तबन्धहरे परमेश्वरे त्वयि सति

---

(१) दीपकायामिति क पु० पा०। (२) प्रसाध्येति क पु० पा०।

हृदयालयमालम्ब्यकरुणारससुन्दरम् ।
गुरूणां चरणाम्भोजं कुर्वे भेदस्य धिक्कृतिम् ॥३॥

अन्तःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवः परस्मा-

मयि प्रातीतिकोपि बन्धः न युक्तः अतः तमपि निवारयेति प्रार्थ्यते * भूयासमिति * त्वय्येवान्तर्भूतः स्यामित्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं स्वसामर्थ्यनिदानं दर्शयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते *हृदयेति* गुरूणां श्रीचरणपरिचरणनैपुण्यपरिणतत्वादसाधारणस्वकीयविद्यादिसम्पत्तेः गुरुभिः कृतां करुणामारक्तत्वसुकुमारत्वादिमाम्भोजसदृशतच्चरणकृतां मत्वा करुणारससुन्दरमित्युक्तम् । भेदस्य धिक्कृतिर्नाम तुच्छीकरणं तच्च प्रामाण्यादिनिरासपुरःसरं तन्मिथ्यात्वसाधनं तदत्र प्राधान्येन क्रियत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद्यपि स्वमते भेदमिथ्यात्व (१) साधनेनाद्वैतसिद्धौ श्रुतिरेव भगवती प्रमाणं तथापि न्यायमेव बहु मन्यमानं प्रति न्यायतः तावज्जीवपरभेदमिथ्यात्वं साधयति * अन्तःकरणेति * अहमिति प्रतीयमानः अहमिति वर्त्तमानव्यवहारहेतुप्रतीतिगोचरः जीवपदाभिधेयो जीवः परस्मान्न भिद्यते अव्यक्तात्परो योऽसंसार्य्यात्मा तत्प्रतियोगिकभेदात्यन्ताभाववानित्यर्थः । एतच्च स्वरूपेणैव स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति मतेनोक्तं । अत्र कर्त्तृत्वादिधर्मिवाचकजीवपदवाच्यत्वमहमिति प्रतीयमानत्वं च वस्तुतः सिद्धान्तेऽहङ्कारेपीति तस्य पक्षत्वे बाधः स्यात्तद्वारणायान्तःकरणातिरिक्तेत्युक्तम । अन्तःकरणातिरिक्तो जीव इत्येतावत्युक्ते 'आमुक्तेर्भेद एव स्यात् जीवस्य च परस्य च। मुक्तस्य तु न भेदोस्ति भेदहेतोरभावत' इति मते मुक्तजीवे सिद्धसाधनं स्यात्परस्मिन्स्वप्रतियोगिकभेदाभावेन तदभिन्नजीवेपि तदभावात् तन्निरासायाहमिति प्रतीयमान इत्युक्तं । तदपीश्वरे परमतेऽस्तीति तत्र सिद्धसाधनतावारणाय जीव इत्युक्तं । स्वमते तु अन्तःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमान इत्येकः पक्षनिर्देशः अन्तःकरणातिरि-

(१) मिथ्यात्वेनेति क० पु० पा० ।

न्न भिद्यते चेतनत्वात्पदार्थत्वाद्वा ब्रह्मवत्, विपक्षे भेदग्राहकप्रमाणाभावादभेदश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च नाप्रयोजकत्वम् । तथा हि—

क्तो जीव इति चापरोऽभिप्रेतः अत्रोक्तसाध्ये चेतनत्वादित्येव हेतुः परप्रतियोगिकभेदाश्रयस्यानात्मवर्गस्य कल्पितस्य कल्पितभेदाधिष्ठानत्वाभावेन तत्र तदत्यन्ताभावाभावात् 'पदार्थत्वादित्यस्य तत्र व्यभिचारापत्तेरहेतुत्वात् । तत्त्वमिति वाक्यस्थपदार्थत्वादिति वाऽयं हेतुः विवक्षितः ततश्चोक्तव्यभिचाराभावादत्रायमपि हेतु र्भवत्येव, यस्मिन्मतेऽधिष्ठानेपि सत्त्वावच्छिन्नत्वेनैवारोपितात्यन्ताभावो न स्वरूपेण यन्मते चाधिष्ठानमेवारोपिताभावः तत्र मतद्वयेपि परप्रतियोगिकस्वानधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिभेदवान्न भवति इति साध्यं विवक्षितम् । तत्र जीव इत्येव पक्षनिर्देशः यथाश्रुतपदार्थत्वादित्यपि हेतुः घटादेरपि पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावात् परप्रतियोगिकभेदवति जीवे स्वानधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वविशिष्टभेदनिषेधो भेदे विशेषणाभावेन पर्यवस्यति विशेषणाभावश्च भेदे स्वाधिकरणमात्रवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन वा स्ववैयधिकरण्यानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन वेति भेदे तन्मतद्वयाभिमतमिथ्यात्वसिद्धिः । न चाधिष्ठानातिरिक्ताभाववादे जीवनिष्ठपरभेदे स्वानधिकरणपरवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसत्त्वात्तदभावो बाधित इति वाच्यम् । तन्मते एकस्यैव भेदस्य विभागादिवद्धर्मिप्रतियोगिनिष्ठत्वेन तस्य तदनधिकरणत्वाभावात् । न चोक्तविशेषणविशिष्टभेदस्य निषेध्यस्योक्तमतद्वयाप्रसिद्धत्वेन तन्निषेधायोग इति वाच्यम् । परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेन तदुपपत्तेः । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदि'त्यादिना शून्यवादिमतसिद्धस्यासत्कारणत्वस्य निषेधाद्वेदवदेव वेदविदां व्यवहारस्य परभ्रान्तिनिवृत्तिमात्रप्रयोजनत्वादितिभावः । अप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति *विपक्ष इति* यदि भेदः सत्यः स्यात्तर्हि तत्प्रमाणतत्स्वरूपतद्धर्मिप्रतियोग्यादि निरूप्येत वक्ष्यमाणविधया च तदशक्यं निरूपयितुं तथा जीवपरभेदस्य सत्यत्वे तदभेदश्रुतीनामप्रामाण्यं

मानाभावादयुक्तेश्च न भिदेश्वरजीवयोः ।
जीवानामचितां चैव नात्मनो न परस्परम् ॥ ४ ॥

अथ कथं भेदे मानाभावः ।

नाहमीश्वर इत्येतत्प्रत्यक्षं सर्वसम्मतम् ।
न भ्रान्तिर्बाधविरहान्न वा तद्धेत्वसम्भवः ॥ ५ ॥

अस्ति खल्वस्मदादिप्रत्यक्षं नाहमीश्वर इति तच्चाबाधि-

स्याद्भेदाभेदासम्भवस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । प्रथमं तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानं दर्शयन्भेदमात्रस्य सत्वासम्भवं साधयति *तथाहीति* अयुक्तेरिति* लक्षणाद्यभावेन तदनुपपत्तेरित्यर्थः। मानानुग्राहकयुक्त्यभावाच्चेति वा । सत्यानां परस्परभिन्नानां कथमेकेनेश्वरेण भेदाभाव इत्याशङ्क्य यद्यपि जीवाः स्वरूपेण सत्यास्तथापि तद्भेदोपि न वास्तव इत्याह *जीवानामिति* जीवानां परस्परमपि भिदा नेत्यन्वयः। जीवेश्वरयोर्जीवानां च स्वाभाविकभेदाभावेप्यौपाधिको भेदो वास्तवोऽस्त्वित्याशङ्क्य जडप्रपञ्चस्य स्वरूपेणापि मिथ्यात्वेन तद्भेदस्यापि तथात्वात्तत्प्रयुक्तचेतनभेदः कथं सत्यः स्यादित्याभिप्रेत्याह * अचितां चेति*अचितां जडानामपि परस्परमपि न भिदा जीवेश्वररूपादात्मनः सकाशादपि न भिदेत्यर्थः ॥ ४ ॥

विमतः भेदः न सत्यः अप्रमाणिकत्वादनुपपन्नत्वाद्वा देहात्मभाववदित्युक्ते हेतोरसिद्धिं शङ्कते * अथ कथमिति * तत्र तावदभावप्रत्यक्षत्ववादी मानान्तरवार्त्तानभिज्ञः, प्राकृतजनैरप्यनुभूयमानत्वाज्जीवेश्वरभेदस्य तत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्युपपादयति * नाहमिति * सर्वसम्मतस्यापि भेदप्रत्यक्षस्य देहात्मभावानुभववत्परीक्षकानुभवबाधितत्वादप्रमाणत्वमित्याशङ्क्य तद्बाधकानुभवासम्प्रतिपत्तेर्मैवमित्याह * न भ्रान्तिरिति* तथापि तद्धेतोरिन्द्रियादेरसम्भवात्साभ्रान्तिरित्याशङ्क्याह *न वा तद्धेति* श्लोकस्य पूर्वार्द्धं विवृणोति *अस्तीति* प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकभेदविषयत्वान्न तत्वावेदकत्वमित्याशङ्क्याह *तच्चेति* चशब्दोऽवधारणे तदबाधितमेवेत्यर्थः।तस्य किमभेदग्राहि प्रत्यक्षं बाध-

तं अहमीश्वर इत्यप्रतीतेः । ननु न तावदिदं चक्षुरादिजन्यं आत्मनि तदसामर्थ्यात् मनसश्च प्रमाणान्तरसहकारिणः पृथक्प्रमाणत्वायोगात् अतः क्लृप्तकारणाभावात्सा भ्रान्तिरिति चेन्न । सुखाद्युपलब्धेः प्रमाणान्तराजन्यतया मनस एव तत्प्रमाणत्वे भेदस्यापि तत्प्र-

क्रमुतान्यत्, न द्वितीयः तदनिरूपणादित्यभिप्रेत्याद्यं निरस्यति *अहमिति* चतुर्थपादव्यावर्त्त्यांशङ्कामाह *नन्विति* किमात्मनि ईश्वरभेदप्रत्यक्षे बाहिरिन्द्रियं हेतुरुत मनः, नाद्यः बाह्येन्द्रियाणां रूपादिरहितात्मग्रहणासामर्थ्येन तद्गतभेदग्रहेऽप्यसामर्थ्यादित्याह *न तावदिति* मनस्समवधानदशायामेवात्मभेददर्शनान्मन एव तत्र मानमिति द्वितीयमाशङ्क्याह *मनसश्चेति* मनो न प्रमाणं प्रमाणसहकारित्वात् प्रमाणत्वपर्यवसानाधिकरणसहकारित्वादित्यर्थः ततश्च वाक्याद्यवयवपदादिषु न व्यभिचारः प्रमाणमपि प्रमात्रादिसहकारीति तद्व्यावृत्तये प्रमाणेत्युक्तं । आ (१) लोकादिवद्विपक्षे चालोकादेरपि परमते प्रमाणत्वप्रसङ्गः ततश्च मनसः क्वचिदप्यप्रमाणत्वादन्यस्यात्मभेदग्राहिप्रत्यक्षस्याभावात् क्लृप्तकरणाजन्यत्वात्तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षात्मविशेषगुणेषु मानान्तरस्याभावान्मनसस्तत्र प्रमाणत्वमावश्यकं ततश्चोक्तानुमानमप्रयोजकमिति जीवपरभेदेऽपि तस्यैव प्रमाणत्वान्न तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति स्वमतसिद्धवत्कारेण पूर्ववादी परिहरति *न सुखेति* सुखादिप्रत्यक्षस्य जन्यत्वमेवासिद्धं वक्ष्यमाणविधया तत्र कादाचित्कत्वानुभवस्य साधनोपादानस्य च परमते सुखादिसमवाय इव सुखादिकादाचित्कत्वेनाप्युपपत्तेः सुखाद्युपाधिपरामर्शं विना तदनुभवे स्वतो भेदानवगमात् लाघवानुगृहीततदनुगतबुद्ध्या तदेकत्वसिद्धौ तन्नित्यत्वासिद्धेः न तस्य कारणापेक्षा आत्मनस्तु स्वसत्तायां संशयाद्यगोचरत्वेन स्वत एव प्रकाशमानत्वात्कर्त्तुः कर्मत्वविरोधाच्च तदनुभवेपि न मनः करणं ततश्च क्वचिदपि मनसः प्रमाणत्वाभावाद्भेदानुभवेपि तस्य तत्वम-

(२) अलोकादिवदिति क० पु० पा०

माणत्वात्।नन्वेवमप्यतीन्द्रियेश्वरभेदः कथं प्रत्यक्षः स्यात्प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न। न हि प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रं मनसि घटत्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वात् घटे मनस्त्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्च किन्तु यत्र यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः ततश्च जीवे तदभेदवदीश्वराभेदोऽप्यस्ति

युक्तमित्याद्यरुचिं सूचयन्मनसः प्रमाणत्वमङ्गीकृत्यापि प्रकारान्तरेण भेदप्रत्यक्षमाक्षिपति *नन्वेवमपीति* प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्तदुपलम्भकसमवधानसहितानुपलम्भस्याभावग्राहिप्रत्यक्षसहकारित्वाभ्युपगमात्प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रं अन्यथा घटादौ जलपरमाण्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्तथाचाप्रत्यक्षेश्वरप्रतियोगिकान्योन्याभावरूपभेदस्य प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीत्यर्थः। स्यादेतदेवं यदि प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं स्यान्नत्वेतदस्ति तस्य तत्र प्रयोजकत्वं किं तद्व्याप्यत्वमुत तद्व्यापकत्वं नोभयमपि व्यभिचारादिति परिहरति *न हि प्रयोगीत्यादिना* उक्तव्यभिचारोऽसम्मत इति मन्वानं प्रति तमुपपादयन्नभावप्रत्यक्षत्वं प्रति समनियतं प्रयोजकमाह *किं तु यत्रेति* यत्राभावाधिकरणे यस्य प्रतियोगिनः तर्कितसत्वं तदनुपलब्धिविरोधित्वेन तर्कितुं शक्यते तत्र तदभावः प्रत्यक्ष एवं सति घटत्वस्य मनसि सत्वेपि मनसोऽतीन्द्रियत्वादतीन्द्रियगतजातेरपि मनस्त्ववदतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भविरोधित्वाभावात्तत्र तदभावो न प्रत्यक्षः मनस्त्वस्य तु घटे सत्वे व्यक्तिग्राहकेन्द्रिययोग्यत्वनियमात्तद्गतजातेर्घटत्ववदेवानुपलब्धिविरोधित्वस्य सुवच(१)नत्वात्तदभावः तत्र प्रत्यक्ष एवेति भावः। फलितमाह *ततश्चेति* स्तम्भे पिशाचाभेदसत्वे स्तम्भाभेदवत्तस्याप्युपलम्भापातेनानुपलम्भविरोधित्वात्तदभावरूपः पिशाचभेदः स्तम्भे यथा स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रत्यक्षविषयस्तथा जीवे ब्रह्मा-

---

(१) सुवचत्वादिति ख० पु० पा०।

चेत्प्रत्यक्षः स्यादिति तदनुपलम्भात्तद्भेदः प्रत्यक्षः ॥ ५ ॥

नन्वेवमप्ययमौपाधिक एव शरीरविशिष्टस्यैवेश्वरभेदानुभवादिति न भेदधीः प्रमा स्यादिति चेन्न, अहमिति

भेदसत्त्वं जीवाभेदवत्तदनुपलम्भायोगात्तत्र तदभावरूपो ब्रह्मभेदः प्रत्यक्षइत्यर्थः ॥ ५ ॥

अत्रेदं चिन्त्यं घटे मनस्त्वाभावानुभवः प्रत्यक्षो मनसि तु घटत्वाभावानुभवो न प्रत्यक्षः स्तम्भे पिशाचभेदः प्रत्यक्षः पिशाचे तु स्तम्भभेदो न प्रत्यक्ष इत्यादिव्यवस्था कथमिति । नह्यत्र किञ्चित्प्रमाणं शक्रेणापि शक्यं निरूपयितुम् पारिभाषिकप्रयोजकानुरोधेन तद्व्यवस्थायामतिप्रसङ्गात्, व्यवस्थितानुभवानुरोधेनैव तत्प्रयोजकस्य कल्प्यत्वाच्च, प्रत्यक्षगोचरस्तम्भाभेदे पिशाचेपि तत्प्रत्यक्षत्वापादनं सुकरमिति तत्रापि स्तम्भभेदः प्रत्यक्षः स्यात् न ह्यभेदरूपप्रतियोगिसत्वस्यानुपलम्भविरोधित्वापादनं धर्मिद्वारकमेव न प्रतियोगिद्वारकमिति शक्यं नि (१) रूपयितुं तद्धर्मिप्रतियोगिनोरेकत्वात् । किं च यद्यभावाधिकरणे प्रतियोग्यनुपलम्भो निश्चितः स्यात्तदा खलु तत्र तर्कितं तत्सत्वं तदनुपलम्भविरोधित्वेन शक्यं तर्कितुं तथा चानुपलम्भस्याप्युपलम्भाभावत्वात्तत्प्रतियोग्यनुपलभान्तरनिश्चये सति प्रत्यक्षेण तन्निश्चयो वाच्यः एवं तस्य तस्यापीत्यनवस्थानान्न कोऽप्यभावः प्रत्यक्षपद्धतिमद्ध्यासीतेत्याद्यरुचिं सूचयन्नङ्गीकृत्याप्यौपाधिक एव जीवपरभेदः प्रत्यक्षगोचरो न स्वाभाविकः औपाधिकश्च भेदः स्वाभाविकाभेदेपि न विरुध्यते तस्य मिथ्यात्वादिति शङ्कते * नन्वेवमपीति * कृशोऽहमित्यादिप्रतीतिगोचरः कार्श्यादिर्यथा शरीराद्युपाधिकतयाऽऽत्मनि कल्पितः तथा नाहमीश्वर इति प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरादिप्रतिभासाधीनत्वात्तद्गोचरो भेदस्तदुपाधिको न वास्तव इत्यर्थः । जाग्रत्स्वप्नयोरेकशरीरानवभासेऽप्यहम्प्रत्ययस्यैकरूपस्यानुवर्त्तमानत्वाद्विविक्तात्मैव तद्गोचरो वाच्यः तथा च तत्र प्रतीयमानभेदस्यौपाधिकत्वायोगात् स स्वाभाविक एवेत्यभिप्रेत्य परिहरति * न, अहमि-

(१) नियन्तुमिति ख० पु० पा०

प्रत्यक्षस्य शुद्धात्मविषयत्वेन तत्प्रत्याय्यभेदस्याप्यनौपाधिकत्वादिति, मैवं—

अप्रमाणं मनोसक्तमयोग्यानुपलब्धिकम् ।

तीति * सिद्धान्ती मानाभावादयुक्तेश्चेत्येतदुपपादयितुं भेदस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वमुक्तं तावदयुक्तमित्याह * मैवमिति * चाक्षुषत्वावच्छिन्नज्ञानं प्रति लाघवेनालोकस्यानुकूलत्वनिश्चयेनालोकाभावे चाक्षुषत्वायोगादनुपलब्धेरेव तत्र प्रामाण्यमावश्यकमिति तस्या एव प्रत्यक्षत्वेनाभिमताभावमात्रे प्रामाण्योपपत्तेर्नान्योन्याभावात्मकभेदे प्रत्यक्षप्रामाण्यं युक्तमिति भावः । यदवादि सुखाप्रामाण्यमिति तदप्ययुक्तमित्याह * अप्रमाणमिति * नास्ति प्रमाणं यस्मिंस्तदप्रमाणं न हि परोत्प्रेक्षितेऽणुपरिमाणवति क्रमिककार्यजननसमर्थे मनसि किञ्चित्प्रमाणं शक्यं निरूपयितुं सर्वेन्द्रियेषु तत्तद्विषयसम्बद्धेषु युगपदनेकज्ञानोत्पत्तेः केषु चित्प्रज्ञावत्स्वनुभूयमानतया तदनुत्पत्तिरूपलिङ्गस्यासिद्धेः सिद्धौ वा ज्ञानाश्रयस्यैव लाघवेन क्रमजननसामर्थ्यकल्पनया तदुपपत्तौ तत्समर्थधर्मिकल्पने गौरवात् शब्दादिज्ञानक्रमनियमस्य मनसः परमते श्रोत्रादिसंयोगनियमवददृष्टादेवोपपत्तेः सुखाद्यनुभवस्य च नित्यतया करणानपेक्षाया वक्ष्यमाणत्वात्कुतः परकीयमनःसिद्धिः कुतस्तरां तस्य प्रामाण्यं कुतस्तमां चात्मभेदस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरतेति भावः । यद्वा श्रुत्यनुभवसिद्धमनसोऽङ्गीकारेऽपि क्वापि न तत्प्रमाणमित्याह * अप्रमाणमिति * मनो न प्रमाणं ऐन्द्रियकविशेषगुणजातीयानाश्रयद्रव्यत्वाद्दिकालवत् । अत्र परं प्रति विशेषगुणानाश्रयद्रव्यत्वादित्येव हेतुः । स्वमतसाधारण्येनासिद्धिपरिहारायैन्द्रियकेत्यादिविशेषणम् । अथवा आत्मतद्धर्मगोचरानीश्वरसाक्षात्कारो न विशेषगुणशून्यप्रमाणजन्यः साक्षात्कारत्वात्सम्मतवत् ततश्च मनसोऽन्यत्राप्रसङ्गान्न क्वापि प्रामाण्यमिति सिसिद्ध्यति विपक्षे ग्राह्यसजातीयगुणानाश्रयस्यापि ग्राहकत्वे श्रोत्रादीनां नभस्त्वादिकं न सिद्ध्येदिति भावः । किं च मनो न भेदादौ प्रत्यक्षं प्रमाणं तदसन्निकृष्टत्वात् सम्मतवत् । न च हेत्वासिद्धिर्निरवयवात्मनि मनसः प्रदेशवृत्तिसंयोगासम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात्त-

सोपाधिकस्थो भेदो ऽयं नाध्यक्षमितिगोचरः ॥ ६॥

प्रमाणसहकारित्वाद्विषयस्याप्यभावतः ।

न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः ॥ ६ ॥

मनो न प्रमाणं प्रमाणसहकारित्वात् कालादिवत्, प्रमा-

द्घटितसम्बन्धान्तरस्याप्ययोगाद्युतसिद्धयोः समवायाभावादनवस्था-द्यापातेन तस्य (१) काप्यसम्मतत्वाच्च विशेषणतादेः स-न्निकर्षत्वेन काप्यक्लृप्तत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह * असक्तमिति * किं चाभावग्राहकप्रत्यक्षसहकारितया पराभ्युपेतयोग्यानुपलम्भाभावाच्च न मनोऽभावरूपात्मभेदग्राहकं न च हेत्वसिद्धिः त्वन्मते सर्वग-तात्माभेदस्येव ब्रह्माभेदस्य परिच्छिन्नत्वादिभ्रमहेतुदोषादात्मनि सतोऽप्यनुपलम्भोपपत्तेर्विशुद्धचित्तस्य तु तदनुपलम्भोऽसिद्ध इ-त्यभिप्रेत्याह * अयोग्यानुपलब्धिकमिति * किं च स्थूलसूक्ष्मश-रीरोपाधितादात्म्यापन्नात्मगततया भेदप्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च रजततादात्म्यापन्नशुक्तीदमंशगतशुक्तिप्रतियोगिकभेदवन्न प्रत्यक्षप्र-मितिगोचरतेत्याह * सोपाधिकस्थ इति * ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तहेत्वतिरिक्तहेतून् सङ्गृह्णन् मनसोऽप्रमाणत्वमुपपादयति * प्रमाणेति * विषयस्येत्यनन्यथासिद्धप्रमेयशून्यत्वादित्यर्थः । प्रमा-देरित्यत्रादिपदार्थं इच्छादि, मनो न प्रमाकरणं तदाश्रयत्वात् प्रमा-तृत्ववत् स च केवलान्तःकरणातिरिक्तस्तत्तादात्म्यापन्नः सिद्धान्तेऽ-प्यस्तीति न दृष्टान्तासिद्धिः नापि परमते परमेश्वरे व्यभिचारः । न च प्रमाद्याश्रयत्वस्य मनस्यसिद्धिरिति वाच्यं। अहमुपलभे इत्याद्यनु-भवेन ' तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वं ' ' कामः सङ्कल्पो वि-चिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे' त्या-दिश्रुत्या बुद्ध्यादिगुणलिङ्गकपरिशेषानुमानेन च प्रमादेरहङ्कारात्मक-मनोधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति परमते मनसः प्रमाणत्वं प्रमाणाभा-वात्पारिभाषिकम् । अस्मिन्मते तु तदप्रमाणत्वमनेकप्रमाणसिद्धं न पारिभाषिकमिति भावेनास्माकमित्युक्तम् । पद्यस्याद्यपादं विवृणो-

(१) तस्य समवायस्य

णस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तरासहकारित्वात् बाधकस्य तत्प्रयोज्यजातिविशेषस्यात्रापि तुल्यत्वात् न हि चक्षुरादिजन्यरूपादिज्ञाने मानसत्वं कश्चिदनुभवति । न चाननु-

ति * मनो नेति * ननु न तावत्सकलप्रमाणसहकारित्वं हेतुः परमते मनसोपि प्रमाणत्वेन तत्र तत्सहकारित्वस्यासिद्धेः । नापि स्वव्यतिरिक्तसकलप्रमाणसहकारित्वं स्वव्यतिरिक्तत्वविशेषणस्य व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेनासिद्धिपरिहारमात्रप्रयोजनस्याप्रयोजकत्वात् । नापि किञ्चित्प्रमाणसहकारित्वं हेतुः एकत्र प्रमाणभूतस्याप्यन्यत्र प्रमाणसहकारित्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वात् । अत एव सकलप्रमाजनकत्वं हेत्वर्थः इति निरस्तमिति तन्न । किञ्चित्प्रमाणसहकारित्वस्यैव हेतोर्विवक्षितत्वात् । यदुक्तं तस्याप्रयोजकत्वमिति तत्राह * प्रमाणस्येति * प्रमाणत्वपर्यवसानाधिकरणस्येत्यर्थः । यदि मनः प्रमाणं स्यात्तर्हि चक्षुरादिवत्प्रमाणसहकारि न स्यादिति हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकतेत्यर्थः । ननु गन्धादिज्ञानेष्वयोग्यत्वादेव चक्षुरादेर्न सहकारित्वं तत्सन्निकृष्टार्थविशेषविषयशाब्दबोधादौ चाक्षुषत्वादिजातिविशेषापत्तिश्चक्षुरादिजन्यत्वे बाधिकेति न तच्चक्षुरादिसहकारीति वैषम्यमाशङ्क्याह * बाधकस्येति * रूपादिज्ञानस्य मनःकरणकत्वे सुखादिज्ञानवत्तत्रापि मानसत्वरूपजातिविशेषापत्तिर्बाधिकेति तुल्यतेत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह * न हीति * चाक्षुषादिज्ञाने मानसत्वरूपजातिविशेषः किमनुभवबलादभ्युपेयते उत मानान्तरात्, नाद्यः तत्र तदनुभवस्यानुपलब्धिपराहतत्वात् । वैशेषिकादिमते व्युत्पन्नैः सोऽनुभूयते इति चेन्न । वादिपरिकल्पितानुभवमात्राद्वस्तुसिद्धावतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः रूपादिज्ञाने मानसत्वजातिसाधकमानान्तरानिरूपणात् । न च मनःकरणकत्वादेव तत्र मानसत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । हेतोरसिद्धत्वादन्योन्याश्रयात् । ननु सुखादिज्ञाने मनःकरणकज्ञानत्वान्मानसत्वं सिद्धं ततश्च क्लृप्तत्वान्मनसो रूपादिज्ञानेपि करणत्वं तथा च मनःकरणकज्ञानत्वान्मानसत्वसिद्धिरिति चेन्न । सुखादिज्ञानेऽपि मनःकरणकत्वस्य मानसत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वात् ।

भूयमानजातिविकल्पने किञ्चिन्मानमस्ति मनःप्रमाणत्वाभावस्याबाधितानुमानेन निश्चितत्वात् । मनसः सर्वज्ञानकरणत्वे तदेव सर्वत्र प्रमाणम् चक्षुरादित्वालोकादिवत्सहकारिमात्रमित्येककरणतापत्तिः । ननु सुखादिप्रत्यक्षस्य परिशेषान्मन एव करणं एवं मनसा इदं पश्यामीत्य-

प्रत्युत वैपरीत्ये प्रमाण्यस्य निरूपितत्वादित्याह * मनः प्रमाणत्वेति * विपक्षे बाधकान्तरमाह * मनस इति * सर्वत्रान्तर्बहिर्विषयेषु मनस एव प्रमाणत्वे बहिर्विषयप्रमायामपि तदेव करणं स्यादिति । ननु चक्षुरादेः किं प्रयोजनं रूपादिज्ञाने चाक्षुषत्वादिजातिर्वा कथं स्यादित्याशङ्क्याह * चक्षुरादि त्विति * रसादिव्यञ्जकलालादिरालोकादीत्यादिपदार्थः । रूपादिज्ञाने क्रियात्वप्रयुक्तकरणाकाङ्क्षाया मनसैव शान्तत्वात् चक्षुरादेरालोकादिवन्मनःसहकारित्वमात्रत्वं यद्यसाधारणकारणप्रयोज्यैव जातिर्ज्ञाने तर्हि ज्ञाने चाक्षुषत्वादिजात्यभाव इष्ट एव । न च तदभावे चक्षुरादिजन्यत्वमालोकादिजन्यत्वं वा तत्र दुर्ग्रहमिति वाच्यम् । रूपादिविषयसाक्षात्कारत्वादिना तद्ग्रहोपपत्तेर्गौरवस्य प्रामाणिकतया अदोषत्वात् । न च ज्ञानाकरणत्वे चक्षुरादेरिन्द्रियत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शरीरसंयुक्तत्वेन ज्ञानकरणत्वादिना स्मृत्यजनकज्ञानजनकमनःसंयोगाश्रयत्वादिना वा तदुपपत्तेः । अत एव मनसो बाह्यप्रमाजनकत्वे यदेवासाधारणकारणं सहकारि तत्प्रमाणान्तरमिति निरस्तम् । आलोकादौ व्यभिचारादिति भावः । सुखादिसाक्षात्कार इन्द्रियजन्यः जन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवत् ततश्चक्षुरादीनां व्यवस्थितरूपादिविषयत्वादेकैकाभावेऽप्यन्धादिषु सुखाद्युपलब्धिदर्शनाच्च परिशेषात्तदतिरिक्तमनःप्रमाणसिद्धिरिति शङ्कामनुवदति * ननु सुखादीति * न केवलं सुखाद्युपलब्धावेव मनः करणं किन्तु रूपादिज्ञाने (१)ऽप्यनुभवोपपत्तिभ्यां मनसः करणत्वमुपेयमित्याह * एवं मनसेति * व्यासङ्गो हीन्द्रियसन्निकर्षादौ सत्यपि सन्निकृष्टविषयज्ञानानुदयः सर्वस-

(१) रूपादिज्ञानव्यासङ्गानुपपत्तिभ्यामिति (ख०) पु० पा० ।

नुभवात् व्यासङ्गानुपपत्तेश्च बहिरपि मनःकरणमिति चेन्न।
सुखादिव्यवहारः स्वविषयज्ञानजन्यः व्यवहारत्वात्सम्म-

म्मतः तस्य चेन्द्रियेण सह संयोगरूपमनोव्यापाराभावमात्रप्रयोज्यत्वान्मनसो बाह्यज्ञानकरणत्वमणुत्वं चोपेयम । न च ज्ञानान्तरसामग्रीप्रतिबन्धादेव तदुपपत्तिरिति वाच्यम । विनिगमकाभावात् । करणव्यापाराभावादेव तदुपपत्तौ प्रतिबन्धकल्पनायोगाच्चेति भावः । सुखादिप्रत्यक्षस्य मनः करणमिति एतत्तावदयुक्तमिति दूषयति * नेति * सुखादिसाक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यत्वे सिद्धे हि परिशेषान्मनस्तत्करणतया सिद्ध्येत् न चोक्तानुमानात्तत्सिद्धिः शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानजनकमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमिति परेषामभ्युपगमान्मनसः सिद्धेः पूर्वमिन्द्रियत्वासिद्धौ इन्द्रियजन्यत्वानुमानायोगात् । न च शरीरयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । चक्षुरादेस्तेन रूपेण रूपादिसाक्षात्कारजनकत्वस्याक्लृप्तत्वेन सुखादिसाक्षात्कारकरणस्य तेनाकारेणानुमानायोगात् परमते शरीरगतशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनादाविन्द्रियलक्षणस्यातिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणविधया मनसो ज्ञानकरणत्वासम्भवेनाव्याप्तेश्च । नापीन्द्रियत्वं जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् । न च तत्तद्व्याप्यमिन्द्रियत्वं नाना, इन्द्रियपदस्यानेकार्थत्वप्रसङ्गात् जन्यसाक्षात्कारमात्रेऽनुगतव्यापकाभावेन व्याप्तिग्रहायोगाच्च । ननु सुखाद्युपलब्धेः करणजन्यत्वमात्रं साध्यं ततो नोक्तदोष इति चेत् न, तथासति धर्मकल्पनालाघवेन देहादेरेव कस्य चित्करणत्वकल्पनोपपत्तेरर्थान्तरत्वात्करणव्यापारस्य करणान्तराजन्यतया कार्यमात्रस्य करणजन्यत्वानियमेनाप्रयोजकत्वाच्चेति भावः । किञ्च सुखादिसाक्षात्कारे जन्यत्वासम्प्रतिपत्तेर्विशेषणासिद्धो हेतुः तदुत्पत्त्याद्यनुभवस्यान्यथासिद्धेरनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् प्रत्युत सुखादिसाक्षात्कारस्यानुमानादिनैकत्वसिद्धौ तदजन्यत्वमेव प्रामाणिकमित्याह * सुखादिव्यवहार इति * स्वविषयस्य ज्ञानं स्वविषयज्ञानं तज्जन्य इत्यर्थः । * व्यवहारत्वादिति * अर्थज्ञापनेच्छाधीनजडव्यवहारत्वादित्यर्थः तथा च सुप्तप्रलापादिव्यवहारे सुखादिसाक्षात्कारव्यवहारे च न व्यभिचारः । ननूक्तहेतोर्जनकज्ञानैकत्वेन व्याप्त्यभावात् कथं

तत्वदित्यनुमानाल्लाघवाच्च तदेकं सिद्धं । न च दुःखादिप्रत्यक्षस्योत्पादविनाशानुभवविरोधः, दुःखादौ पृथक् तदुत्पत्तिविनाशानुभवयोरभावेन दुःखज्ञानं नष्टमित्याद्यनुभवस्य विषयविनाशादिमात्रविषयत्वात् । न च विनिगमकाभावः, सुखाद्यनुभवदशायां दुःखाद्ययोगात्प्रमाणा-

तदेकत्वसिद्धिरित्यत आह * लाघवादिति * क्षितिकर्त्रनुमानाल्लाघवानुगृहीताद्यथा तदेकत्वसिद्धिस्तथा व्यवहारलिङ्गादपि लाघवानुगृहीतात् तज्जनकज्ञानैक्यं तव कथं न सिद्ध्येदिति भावः।सुखादिसाक्षात्कारानुगतबुद्धिरपि स्वतो व्यक्तिभेदानिश्चयाल्लाघवात्तदेकत्वे प्रमाणमिति चार्थः।ननु दुःखप्रत्यक्षसमये सुखप्रत्यक्षनाशानुभवादर्थात्तत्प्रत्यक्षभेदसिद्धेरनुमानादेरनुभवबाध इति नेत्याह * नच दुःखादीति * किं दुःखाद्युत्पत्त्याद्यनुभवसमय एव तत्साक्षात्कारोत्पत्त्याद्यनुभूयत उत समयान्तरे, न द्वितीय इत्याह * दुःखादौ सतीति * यथा घटे सत्येवानन्तरं तज्ज्ञानस्योत्पत्त्याद्यनुभूयते नैवं दुःखादौ सति तत्साक्षात्कारोत्पत्त्याद्यनुभूयत इत्यर्थः । प्रथमे तूत्पादविनाशानुभवस्य दुःखाद्युपहितप्रत्यक्षगोचरतया तद्विशेषणीभूतदुःखादेरेव स्वाभाविकनाशादिविषयत्वेनापि तदुपपत्तेर्न तद्विरोध इत्याह * दुःखज्ञानमिति * दुःखादिदशायामिदानीं साक्षात्कारो नेति स्वरूपेण तन्नाशाननुभवात् परैर्विशिष्टनाशानभ्युपगमाच्च विशेषणीभूतदुःखादिनाशादेरेव रूपसम्बन्धो नष्ट इत्यादौ श्यामतादिनाशादिवदनुभूयत इत्यर्थः । ननु दुःखाद्यनुभव एव स्वत उत्पत्त्यादिमाननुभूयते दुःखादौ तु तदुपाधिकोत्पत्त्याद्यनुभव इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति तटस्थशङ्कां निराकरोति * न चेति * स्यादेतदेवं यद्यनुभवस्वरूपवत्सुखाद्यनुभवसमये दुःखाद्यनुवर्त्तेत न त्वेतदस्ति तदा तदननुभवात् दुःखादितारतम्यस्य साधनतारतम्याधीनतया स्वत एव तदुत्पत्त्यादेरावश्यकत्वाच्चेत्याह * सुखाद्यनुभवेति * ननु सिद्धान्ते सुखस्य नित्यत्वेऽपि साधनतारतम्यादिना तदभिव्यक्तिमात्रस्य तारतम्यमास्थीयते तथा दुःखादावपि किं न स्यादित्याशङ्क्य 'नन्दाङ्क्येव खलिवमा-

भावाच्च, बुद्ध्यादिगोचरनित्यसाक्षात्कारस्यैकस्यानभ्युपगमे बुद्ध्यादेर्नियमेन मनसा ग्रहासम्भवेन तद्दशायां मयेदमनुभूयते न वा इदानीं इदं इच्छामि न वेत्यादिसंशयः स्यात् ग्राह्यानिश्चयव्यतिरिक्तसंशयसामग्रीसत्वात्

नि भूतानि जायन्ते' 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभिः परमप्रेमास्पदत्वलिङ्गेन सौषुप्तिकसुखानुभवेन च नित्यात्मन एव सुखत्वावधारणात्सुखस्य नित्यत्वे न तदभिव्यञ्जकवृत्तेरेव साधनपारतन्त्र्यादि युक्तं दुःखादेस्तु नित्यत्वे न किञ्चिन्मानमस्तीति स्वत एव तदुत्पत्त्यादिमदिति वैषम्यमभिप्रेत्याह * प्रमाणाभावाच्चेति * एवं तावज्जडात्मकबुद्धीछादिगोचरसाक्षात्कारनित्यत्वे बाधकाभावमुपपाद्य तदुत्पत्त्याद्यभ्युपगमे बाध(१)माह*बुद्ध्यादिगोचरेति * बुद्ध्याद्युत्पत्तिसमनन्तरमेव किं त्वयेदानीमिदं बुद्धं तवेदमिष्टं वेत्यादि परेण पृष्टस्य स्वबोधादौ न संशय इति सर्वजनीनं स च नियमेन संशयाभावो ग्राह्यनिश्चयनिर्वाह्यः इतरथा ग्राह्यानिश्चयादिसंशयसामग्रीसत्वेन तदभावानुपपत्तेः बुद्ध्याद्युत्पत्त्यनन्तरं च नियमेन मानसतन्निश्चयोपगमे मानसज्ञानानवस्था स्यात् न स्याच्चेष्टानिष्टज्ञानादिना सुखदुःखाद्युत्पत्तिः, अत एव बुद्ध्यादीनां स्वप्रकाशत्वं कल्प्यते इति चेन्न। लाघवेन तद्गोचरचिदात्मन एकस्यैव स्वप्रकाशत्वे (२) तदुपपत्तौ बुद्ध्याद्यनन्तकार्यस्वप्रकाशत्वकल्पने गौरवात् इच्छादेरपि सविषयस्यार्थप्रकाशत्वप्रसङ्गेन बुद्धिवैजात्यायोगाच्च तस्मादबुद्ध्यादिगोचरनित्यसाक्षात्कार एकोऽभ्युपेय इति भावः। किं च स्वप्ने बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वान्मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्यात्तदा गजरथादेरपरोक्षतया सर्वानुभवसिद्धत्वात्तत्साधकनित्यानुभवोऽभ्युपेयः तथा सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्सामिति परामर्शदर्शनात्स्वापे तन्मूलानुभवो नित्योऽभ्युपेयः तत्र सर्वेन्द्रियाणामुपरतत्वेन सुषुप्तिभङ्गप्रसङ्गेन 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुत्या चा-

---

(१) बाधकमिति ख० पु० पा०।

(२) स्वप्रकाशत्वेनेति ख० पु० पा०।

ततश्चावस्थात्रयानुयायिदुःखादिसाक्षात्कारस्य नित्यत्वान्न तत्र मनः करणं, मनसेदं पश्यामीत्यनुभवोऽपि तदावयोर्मनो जानातीत्यनुभवा 'त्कामः सङ्कल्पः' इत्यादिश्रुत्या च दर्शनाद्युपादानस्यापि मनस आत्मनि दर्शनाद्यारोपनिमित्तत्वान्न विरुद्धयते, व्यासङ्गस्त्वात्मनि परस्य क्रमज्ञा-

नित्यज्ञानायोगात् ततश्च मनोग्राह्यतया शङ्क्यमानसमस्तभावाभावसाक्षिणोऽवस्थात्रयानपायिनो नित्यानुभवादेव सर्वव्यवहारसिद्धेर्न क्वापि मनः प्रमाणमित्युपसंहरति * ततश्चेति * मनसोऽकरणत्वे मनसेदं पश्यामीत्यनुभवो 'मनसा ह्येव पश्यतीति' श्रुतिश्च विरुद्ध्येयातामित्याशङ्क्याह * मनसेदमिति * मनसेदं पश्यामीत्यनुभवोऽपिशब्दोपात्तोक्तश्रुतिश्च न विरुद्ध्येते इत्यन्वयः । तत्र हेतुः * मनस इति * अयसि दग्धृत्वारोपे यथाऽग्निर्निमित्तं तथाऽऽत्मनि प्रमातृत्वारोपे तदुपादानस्यापि मनसो निमित्तत्वान्मनसा पश्यामीत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । नन्वनुभवाद्यनुरोधाद्बुद्ध्यादौ मनसः करणत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य ज्ञानाद्याश्रयत्वस्यानन्यथासिद्धानुभवागमाभ्यामवसितत्वान्मनसः प्रमातृत्वमेवोपेयमित्याह * तदावयोरिति * तदिति ज्ञेयमुच्यते आवयोर्मन इति प्रत्येकं मनः परं त्वन्मनो मन्मनश्च जानातीत्यर्थः । यदप्यवादि व्यासङ्गानुपपत्त्या बाह्यविषयज्ञानकरणं मन इति तत्परमतेऽन्यथैवोपपत्त्या निराकरोति * व्यासङ्गस्त्विति * चोऽवधारणे, परमते हि प्रथमज्ञानसमये धारावाहिकद्वितीयादिसमस्तज्ञानसामग्र्यां सत्यामप्यात्मनि क्रमजननशक्त्यैव ज्ञानोत्पादक्रमस्य निर्वाह्यत्वादन्यथा धर्मधर्मिकल्पनागौरवात् ततश्च तयैव व्यासङ्गोपपत्तौ न क्रमजननशक्तिमन्मनःकरणं कल्प्यमित्यर्थः । सिद्धान्ते तु बुभुत्साघटितज्ञानान्तरसामग्रीप्राबल्येन तत्प्रतिबन्धादेव युगपच्छ्रोत्रसमवेतानेकशब्दाग्रहणवत् क्वचिन्मनःसङ्कोचादिन्द्रियसंयोगाभावाद्वा व्यासङ्गोपपत्तिरिति भावः । किं च यद्यहमनुभवगोचरोऽहङ्कार एवात्मा स्यात्तर्हि तद्व्यतिरिक्तं पराभिमतज्ञानकरणं मनः सिद्ध्येदपि नत्वेतदस्ति श्रुतिस्मृतिन्यायैरह-

नजननशक्त्याऽन्यथा चोपपद्यते इति न ततोऽपि मनः करणं। किं चाहमित्यनुभवस्यान्तःकरणविषयत्वं वक्ष्यते ततश्चाहं जानामीत्यहङ्कारधर्मतयाऽनुभूयमानं ज्ञानादि तद्धर्मएवेति न तत्र मनः करणमिति तन्न भेदे प्रमाणम् ॥ ७ ॥

किं च मनो न भेदे प्रमाणं तदसन्निकृष्टत्वात्सम्मतवत्, न चासिद्धिः।

संयोगादेरयुक्तत्वात्तदन्यस्याप्रसिद्धितः।
सन्निकर्षस्य तेनेदं भेदासङ्ग्येव मानसम् ॥८॥

मनसो भेदेन संयोगसमवायतादात्म्यानामन्यतमो नेति

ङ्कारानात्मताया वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव ज्ञानाद्याश्रयतयाऽनुभूयमानस्यात्मनि स्वधर्मारोपनिमित्तत्वेनान्तःकरणपदाभिलप्यस्य ज्ञानाद्युपादानत्वे (१) तत्करणत्वायोगान्न क्वापि प्रमाणत्वं तस्येत्याह * किं चाहमितीति * ॥ ७ ॥

एवमप्रमाणं मन इत्येतदुपपाद्यासक्तमित्येतत्प्रपञ्चयति * किञ्च मन इति * भेदे न प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः ततो नानुमानादौ हेतोर्व्यभिचारः। तत्रापि व्याप्त्यादिसन्निकर्षसत्त्वाद्यथाश्रुतं वा साध्यमस्तु। आत्मगतभेदे मनः प्रमाणमिति वदन्तं प्रति तेनासन्निकृष्टत्वादितिहेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्य सन्निकर्षस्य निरूपयितुमशक्यत्वान्नैवमित्याह * न चेति * किं मनोभेदयोः संयोगसमवायतादात्म्यानामन्यतमः सन्निकर्षः तदन्यो वा, नाद्यः वक्ष्यमाणविधया तदसम्भवात्। न द्वितीयः तदन्यसन्निकर्षस्य क्वाप्यसिद्धेस्तेन नासिद्धो हेतुरित्यर्थः। श्लोकं विवृणोति * मनस इति * तदसन्नि-

(१) दानत्वेनेति ख० पु० पा०

सुप्रसिद्धं न चान्य इन्द्रियसन्निकर्षोऽस्ति, न चासन्निकृष्टमिन्द्रियमर्थं गृह्णाति विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षस्य जन्यप्रत्यक्षमात्रहेतुत्वात् । न च भेदस्य विशेषणता सन्निकर्ष इति वाच्यम् । व्यवहितप्रदेशेऽप्यभावग्रहणप्रसङ्गात् । न चाधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षोपि कारणमिति वाच्यं । परमते शब्दाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न च यत्र प्रति-

कृष्टत्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वं निराकरोति * न चासन्निकृष्टमिति * हेतुत्वादित्यत्र सन्निकर्षाभावे मनसस्तज्जनकत्वानुपपत्तेरिति शेषः । ननु विशेष्यसन्निकर्षो विशेषणासंसर्गाग्रहश्च विशिष्टप्रत्यक्षहेतुर्न विशेषणसन्निकर्षः भेदश्चायमस्माद्भिन्न इति विशेषणतयैव भातीति चेन्न । लाघवेन यावद्विषयसन्निकर्षस्य तद्धेतुत्वेन विशेष्यसन्निकर्षत्वेनाहेतुत्वात् । किञ्च पर्वतादावसत्यपि वन्ह्यादिसन्निकर्षे वन्हिमानयं पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षप्रसङ्गः । न च विशेषणोपस्थितिरपि विशिष्टबोधहेतुरिति वाच्यम् । एवमपि परमते गृहीतव्याप्तिकस्य वन्ह्यादावपि तत्सत्वाद्भेदे च निर्विकल्पकरूपायाः सविकल्पकरूपाया वा विशेषणोपस्थितेरनुपपत्तेः सन्निकर्षं विना तदयोगात्तत्रानुमानादेर्निराकरिष्यमाणत्वात्परोक्षोपस्थितेरप्यसम्भवादिति भावः । ननु भेदस्यान्योन्याभावात्मत्वादभावे च विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वादसन्निकर्षासिद्धिरिति तत्राह * न च भेदस्येति * किमभावस्य विशेषणतामात्रं सन्निकर्षः इन्द्रियसन्निकृष्टाधिकरणविशेषणता वा किं वा यत्राधिकरणे प्रतियोगिसत्वमनुपलब्धिविरोधि स्यात्तद्विशेषणता, न तावदाद्यः कल्पोऽवकल्पते कुड्यादिव्यवहितभूतलादिनिष्टघटाद्यभावेपि विशेषणतामात्रस्य सत्वेन प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादित्याह * व्यवहितेति * न द्वितीय इत्याह * न चाधिकरणेति * परमते कर्णावलयावच्छिन्ननभस एव श्रोत्रेन्द्रियत्वात्तस्यैव स्वग्राह्यशब्दाभावाधिकरणत्वात्स्वेन स्वस्यासन्निकर्षादधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन शब्दाभावे प्रत्यक्षत्वं न स्या-

योगिनः सत्वमनुपलब्धिविरुद्धं तद्विशेषणाभावस्येन्द्रियप्रत्यासत्तिरितिवाच्यम् । कदा चिदुपलम्भस्य व्यवहितदेशस्थघटादेरपि सत्वात् नियमेनोपलम्भस्य शब्दादेरप्यभावात्; विशेषणताया इन्द्रियप्रत्यासत्तित्वे प्रमाणाभावाच्च, अनुपलब्धिमात्रादप्यभावज्ञानोपपत्तेः ज्ञानाकरणक-

दित्यर्थः । तृतीयं निराकरोति * नच यत्नेति* प्रतियोगिसत्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वं नाम उपलभ्यमानत्वं तस्य किं यदा कदाचिद्भावोऽपेक्षित उत नियमेन, आद्य व्यवहितेऽप्यभावाधिकरणे कदाचिदुपलम्भसम्भवात् प्रतियोगिनस्तत्र व्यवधानसमयेऽप्यभावः प्रत्यक्षः स्यादित्याह * कदाचिदिति * द्वितीयस्त्वयुक्त इत्याह *नियमेनेति* श्रोत्रदेशे भूतलादौ वा शब्दस्य घटादेर्वा सत्वेऽपि सामग्र्यभावादिनाऽनुपलम्भसम्भवेन (१)नियमेन तदुपलम्भायोगात्तत्र तदभावो न प्रत्यक्षः स्यादित्यर्थः । विशेषणतायाः क्वचिदिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमुपेत्यैतदुक्तं, सम्प्रति अङ्गीकृतं परित्यजति * विशेषणताया इति * ननु कादाचित्काभावानुभवस्य करणसापेक्षत्वात्तत्र चेन्द्रियातिरिक्तकरणासम्भवात्तस्य च प्रत्यासत्तिं विना करणत्वायोगात् परिशेषाद्विशेषणता तत्र प्रत्यासत्तिरित्याशङ्क्य तत्र करणान्तराभावोऽसिद्ध इत्याह * अनुपलब्धिमात्रादिति * मात्रचा करणान्तरंव्यावर्त्यते । नचैवं भेदस्याप्यनुपलब्धिप्रमाणकत्वे षट्प्रमाणवादिनामिष्टमेव सिद्धमितिवाच्यम् । तत्र योग्यानुपलब्धेरप्यनन्तरमेव निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः । नन्वभावज्ञानस्य ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षत्वानुमानादिन्द्रियजन्यत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याह * ज्ञानाकरणकस्येति* परमते स्मृतिरूपपरामर्शजन्यानुमितौ ज्ञानस्य करणत्वासम्भवान्मन एव वा परामर्शप्रागभावो वा ऽनुमितौ ज्ञानद्वारा करणमिति कैश्चिदभ्युपगमात् ज्ञानाकरणिकाया अप्यनुमितेः परोक्षत्ववत्सिद्धान्तेऽपि संस्कारकरणिकायाः स्मृतेः परोक्ष-

(१) नियमेनेति ख० पु० नास्ति ।

स्यापि मनःकरणकानुमितिवदप्रत्यक्षत्वसम्भवात् क्वचिदिन्द्रियव्यापारस्याधिकरणग्रह एवोपक्षयात् । न च प्रमाणान्तरकल्पनागौरवं, त्वया ऽपि तस्या अभावज्ञाने निमित्तताया अभ्युपेतत्वात् विशेषणताया अपीन्द्रियप्रत्या-

त्ववच्चाभावज्ञानस्यापि परोक्षत्वोपपत्तेर्नेन्द्रियजन्यतेत्यर्थः । घटाद्यभावानुभवस्य चक्षुराद्यजन्यत्वे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधमाशङ्क्य शब्देतरेन्द्रियग्राह्यप्रतियोगिकाभावस्येन्द्रियेणाधिकरणग्रहणे सत्येवानुपलम्भेन ग्रहणात्तदन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्ध्या न विरोध इत्याह * क्वचिदिन्द्रियेति * शब्दाभावस्तु सति प्रतियोगिज्ञाने योग्यानुपलब्धित एव गृह्यत इति न तद्ग्रहे श्रोत्रं हेतुः साक्षिमात्रग्राह्यप्रतियोगिकाभावस्तु तत्प्रतियोगिविरोधिसत्त्वलिङ्गेन वा साक्षिणैव वा गृह्यते अभावस्यापि साक्षिमात्रभास्यत्वमुक्तमाचार्यैः 'स्वप्ने जागरिते सुप्तौ भावाभावौ धियां तथा । योवेत्त्यविक्रियः साक्षी सोऽहमित्यवधारयेति' ततश्च क्वचिदपीन्द्रियस्याभावधीहेतुतैव नेति भावः। नन्विन्द्रियस्यान्यथासिद्ध्यापादनेनानुपलब्धेरेवाभावानुभवकरणत्वाभिधानेऽनुपलब्ध्याख्यप्रमा(१)णान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्ग इति नेत्याह * न च प्रमाणान्तरेति * हेतुमाह * त्वयाऽपीति * अभावस्येन्द्रियग्राह्यत्ववादिनाऽप्यनुपलब्धेस्तद्ग्रहे निमित्तत्वोपगमात् तस्यास्तत्रासाधारणनिमित्ततया करणत्वमप्यनुक्तसिद्धमेवेति नास्माकमधिकं कल्पनीयमस्ति । न च व्यापाररहिताया अनुपलब्धेरभावग्रहे करणत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । परमतेऽपि शब्दप्रागभावादिग्रहे श्रोत्रस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वप्रसङ्गात् व्यापाराभावेऽपि केन चिदतिशयेन साधकतमत्वात्करणत्वमनुपलब्धावपि तुल्यमिति भावः । स्वमते कल्पनागौरवं परिहृत्य परमते तत्प्रसङ्गो दुर्वार इत्याह * विशेषणताया इति * ननु समवायस्याद्रव्यस्येन्द्रियेण संयोगायोगात्स्ववृत्तित्वविरोधेन समवायासम्भवाच्च विशेषणताया एव तत्र प्रत्यासत्तित्वं क्लृप्तमित्यभावेऽपि तस्यास्तदुपपत्तौ नापूर्वाधिककल्प-

---

(१) प्रमाणं तद्क इति क पु० पा० ।

सत्तित्वज्ञानहेतुत्वयोः कल्प्यत्वात् । न च समवायप्रतीतौ तत्क्लृप्तमिति वाच्यम् । तदसम्प्रतिपत्तेः तादा-

नेत्याशङ्क्य प्रमाणाभावात्समवाय एव तावदसिद्धः तत्र विशेषणतादेः प्रत्यासत्तित्वं सुतरामसिद्धमित्यभिप्रेत्याह * न च समवायेत्यादिना * ननु रूपी घट इत्यादिविशिष्टप्रत्ययस्य दण्डयादिप्रत्ययवत्सम्बन्धिद्वयातिरिक्तवैशिष्ट्यविषयत्वावधारणाद्गुणादौ च संयोगासम्भवात्परिशेषात्समवायसिद्धिरिति चेन्न। गुणगुणिनोरवयवावयविनोश्चात्यन्तभेदे तत्सम्बन्धस्य च ताभ्यामत्यन्तभेदे दण्डपुरुषादाविव शुक्लः पटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादिसमानाधिकरणप्रत्ययानुपपत्तेः। किं च समवायस्य सम्बन्धिभ्यामसम्बद्धस्यैव विशिष्टप्रत्ययनियामकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तत्रापि सम्बन्धान्तरोपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात्स्वरूपसम्बन्धस्य च निरसिष्यमाणत्वात् तस्य च क्वचिद्विशिष्टधीनियामकत्वे गुणगुण्यादावपि तस्यैव नियामकत्वोपपत्तौ समवायकल्पनायोगाच्च । किं च समवायस्यैकत्वे रूपज्ञानादिसमवायस्य वायुघटादिवृत्तिसमवायादभेदाद्रूपी वायुः घटोजानातीत्यादिधीप्रसङ्गः । न च वाय्वादौ रूपादिसमवाये सत्यपि रूपादेरभावान्न तद्विशिष्टधीरिति वाच्यम् । तद्वृत्तित्वप्रयोजकसम्बन्धे सति तदभावव्यवहारस्य व्याहतत्वात् समवायनानात्वकल्पनं त्वतिजघन्यत्वाद्धेयं। एवं मृद्घटादेरत्यन्ताभेदेऽप्यपुनरुक्तशब्दद्वयावगाहिसमानाधिकरणप्रत्ययानुपपत्तिः कार्यकारणभावाद्यनुपपत्तिश्च तस्मात्तादात्म्यमेवावयव्यादीनां सम्बन्धः तच्च न भिन्नाभिन्नत्वं विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासम्भवात् अविरोधे च भेदाविरुद्धेऽभेदसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वेनात्यन्तभेदवादिमताद्विशेषायोगात् किं तु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यं तच्चानिर्वचनीयं स एव च समानाधिकरणप्रत्ययगोचर इति न समवायः प्रामाणिक इति भावः । ननु शुक्लो घट इत्यादिरूपेण तादात्म्यस्यापीन्द्रियग्राह्यत्वात्तत्र प्रत्यासत्त्यन्तराभावाद्विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वं दुर्निवारमिति नेत्याह * तादात्म्ये चेति * अभिन्नसत्ताकसम्बन्धिद्वयाभिव्यक्तसाक्षिमात्रभास्यत्वस्य शुक्तिरजततादात्म्यादौ क्लृप्तत्वात् गुणगुण्यादितादात्म्यस्यापि साक्षिमात्रभास्यत्वसम्भवात् इन्द्रियस्य च सम्बन्धिग्रह एवान्यथासिद्ध-

त्म्ये च न प्रत्यासत्त्यन्तरमपेक्ष्यते तस्य साक्षिभास्यत्वात्, निरवयवात्मनि संयोगासम्भवाच्च न भेदस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वं, एकत्र संयोगतदभावायोगात् वृक्षादावपि औपाधिकभेदवत्त्येव तदुभयप्रतीतेः अग्रे वृक्षः कपिसंयोगवान्मूले नेत्यनुभवात् । न च परमते तदभिन्ने तद्भेदः स-

त्वाच्च सम्बन्धिप्रत्यासत्त्यतिरिक्तप्रत्यासत्तेस्तादात्म्ये ऽनपेक्षणाद्विशेषणता न तत्रापि प्रत्यासत्तिरिति भावः । किञ्च विशेषणतामात्रस्यातिप्रसक्तत्वेनेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वायोगादिन्द्रियसंयुक्तत्वादिघटितायास्तस्याः प्रत्यासत्तित्वं वाच्यम् संयोगस्य च प्रदेशवृत्तित्वनियमान्निष्प्रपञ्चात्मनि च मनःसंयुक्तत्वासम्भवात्तद्गते च भेदे मनःसन्निकर्षाभावान्न तद्ग्राह्यतेत्याह * निरवयवात्मनीति * निरवयवे संयोगः किमव्याप्य वर्त्तते उत व्याप्य, नाद्यः निरवयवे संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वातिरिक्ताव्याप्यवृत्तित्वस्यानिरूपणात्तस्य च भावाभावयोरेकत्रविरोधेनासम्भवादविरोधे वा विरोधवार्त्तायाः सर्वत्रोच्छेदप्रसङ्गात् तयोरविरोधे नियामकाभावेन व्याप्यवृत्तित्वापाताच्चेत्यभिप्रेत्याह * एकत्रेति * ननु भावान्तराणां स्वाभावसामानाधिकरण्यविरोधेपि संयोगादीनां तदविरोधः एकस्मिन्नेव वृक्षादौ कपिसंयोगतदभावयोः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति नेत्याह*वृक्षादाविति* वृक्षस्य स्वत एकत्वेऽप्यग्रमूलाद्यवयवभेदाधीनभेदवत्त्वादौपाधिकभेदवतोरेव वृक्षयोः संयोगतदभावाधिकरणत्वं (१) भावाभावयोः सर्वत्र विरुद्धमेवेत्यर्थः । एकस्मिन्नौपाधिकभेदं साधयति * अग्रे वृक्ष इति * न च मूले कपिसंयोगवान्नेत्यनुभवात्संयोगात्यन्ताभाव एव प्रतीयते न तु संयोगवद्वृक्षभेद इति वाच्यम् । संयोगिनः प्रतियोगित्वानुभवाविरोधात् विशिष्टप्रतियोगिकभेदप्रतीतेर्विशेषणाभावविषयत्वे घटः पटो नेत्यादिभेदप्रतीतेरपि घटादौ पटत्वाद्यभावविषयत्वोपपत्तेर्भेदो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । तर्ह्येकस्मिन्नात्मनि औपाधिकभेदेन मनःसंयोगतदभावौ स्तामित्याशङ्क्या-

(१) धिकरणत्वा देकाधिकरणत्वमिति ख० पु० अधिकं वर्त्तते।

म्भवति सिद्धान्ते च कल्पितप्रदेशवृत्तिसंयोगस्य प्रमाहेतुत्वं न सम्भवति। नचैकस्मिन्नप्यवच्छेदकभेदादेव भावाभाववृत्तिरिति वाच्यम्। अधिकरणभेदाभावे तदभाववदवृत्तित्वघटितावच्छेदकत्वस्याग्रत्वादेरयोगात्। तदधिकरणवृत्तित्वस्य प्रमेयत्वादिसाधारण्यात् संयोगस्य

ह * न च परमते इति * भेदादिकं वास्तवमिति मते तदभिन्ने तस्मिन्वास्तवभेदायोगात् अत्यन्तभेदवादिभिरव्याप्यवृत्तिभेदानङ्गीकाराच्चेति भावः। ननु परमते निरवयवात्मनि संयोगासम्भवेपि सिद्धान्ते तत्तदुपाधिपरिकल्पितात्मप्रदेशभेदेन मनःसंयोगसम्भवात्तन्निमित्तो जीवपरभेदः प्रमा स्यादित्याशङ्क्याह * सिद्धान्ते चेति * मिथ्याभूतप्रदेशभेदसापेक्षस्य मनःसंयोगस्यापि मिथ्यात्वात्तस्य बाष्पधूमादिवत्प्रमापकत्वं न सम्भवति। नचैवं वेदान्तानां प्रमापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तेषां स्वरूपेण कल्पितत्वेऽप्यर्थक्रियासमर्थत्वादपौरुषेयतया निरस्तसमस्तकलङ्काशङ्कानां स्वार्थे बाधकाभावेन यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवत् प्रमापकत्वोपपत्तेः भेदज्ञानस्य तु कल्पितसामग्रीप्रसूतत्वाच्छ्रुतिन्यायापहृतविषयत्वाच्चेति प्रमात्वमनुपपन्नमिति भावः। ननु संयोगतदभावयोर्नाधिकरणभेदनियमस्तयोरवच्छेदकभेदेनैकत्राप्यविरोधादेकस्मिन्नपि वृक्षादावग्रत्वमूलत्वाद्यवच्छेदकभेदात्कपिसंयोगादिदर्शनादात्मन्यपि शरीराद्यवच्छेदकभेदान्मनःसंयोगाद्युपपत्तिरिति नेत्याह * नचैकस्मिन्निति * अग्रत्वादेः संयोगाधिकरणतावच्छेदकत्वं नाम किं तदभाववदवृत्तित्वे सति तदाश्रयवृत्तित्वमुत तदाश्रयवृत्तित्वमात्रं, नाद्यः संयोगतदभावयोरधिकरणभेदाभावे संयोगाधिकरणस्यैव तदभावाधिकरणत्वाश्रयत्वात् संयोगाधिकरणत्वाश्रयवृत्त्यग्रत्वादेस्तदभाववदवृत्तित्वायोगादित्याह * अधिकरणेति * न द्वितीयः अतिव्याप्तेरित्याह * तदधिकरणेति * एवं निरवयवे संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं निराकृत्याधुना व्याप्यवृत्तित्वकल्पं निराकरोति * संयोगस्येति * किं सर्वस्य संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वमभिमतं उत

व्याप्यवृत्तित्वमनुभवपराहतमसम्भवि च, तथात्वे शब्दादेः सर्वत्र प्रतीतिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न मनसो भेदेन सम्बन्धः नापि मनसः सहकारी योग्यानुपलम्भोऽस्ति ईश्वरस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् प्रत्यक्षयोग्यस्यानुपलब्धिर्हि योग्यानुप-

निरवयववृत्तेः, नाद्यः स्थाणुश्येनादिसंयोगानां व्याप्यवृत्तित्वस्यानुपलब्धिपराहतत्वादसम्भवाच्च, न द्वितीयः परमते परमाणुसंयोगस्य परमाण्वन्तरव्यापित्वे द्व्यणुके प्रथिमानुपपत्तेः । किञ्च परिच्छिन्नापरिच्छिन्नद्रव्यसंयोगस्य परिच्छिन्नव्यापित्वे ऽप्यपरिच्छिन्नव्यापित्वादर्शनादन्यथा नीरक्षीरवदुभयोरपि समा व्याप्तिः स्यादिति भावः । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे बाधकान्तरमाह * तथात्वे इति * कर्णवलयसंयोगावच्छिन्ननभस एव परमते श्रोत्रेन्द्रियतया शब्दग्राहकत्वाङ्गीकारात्तत्संयोगस्य च नभोमात्रव्यापित्वे कृत्स्नस्य नभसः श्रोत्रत्वापातेन तन्निष्ठानां सर्वेषां शब्दतरभावानां उपलम्भप्रसङ्गः निमि(१)त्तसंयोगावच्छेदेनोत्पद्यमानशब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वं च न स्यात्, अत एव कर्णगोलकस्य सर्वत्राभावान्न सर्वशब्दोपलब्धिरितिनिरस्तम् । तथापि व्यापिसर्वशब्दोपलम्भस्य दुर्वारत्वात् गोलकसंयोगस्य रूपज्ञाने व्यभिचारेण सतीन्द्रियसन्निकर्षे केवलव्यतिरेकाभावेन हेतुत्वायोगा इति भावः । मनो न भेदे प्रमाणं तदसन्निकृष्टत्वादित्येतदुपसंहरति *तस्मादिति * अयोग्यानुपलब्धिकमित्येतद्विवृणोति * नापि मनस इति * उपलब्धुं प्रत्यक्षेणावगन्तुं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलम्भो योग्यानुपलम्भः सोऽभावरूपभेदग्राहकेन्द्रियस्य सहकारी वक्तव्यः स मनसेश्वरभेदग्रहे न सम्भवति तत्प्रतियोगिन ईश्वरस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यर्थः । ननु-योग्यत्वमनुपलब्धेरेव विशेषणं तच्चानुपलब्धेस्तद्ग्राह्याभावप्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भककालीनत्वमेवेति नवीनोत्प्रेक्षितमाशङ्क्य प्रतियोगिप्रत्यक्षज्ञानजनकस्य तदुपलम्भकपदाभिलप्यत्वात्तत्प्रत्य-

(१) निमित्तं भेरी तत्संयोगावच्छेदेन ।

लब्धिः प्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भककालीनानुपलब्धेश्चात्रासम्भवात् घटे मनस्त्वं नास्तीति ज्ञानं च परमाणुत्वं नास्तीति ज्ञानवन्नप्रत्यक्षं, न हि मनसो घटभेदाप्रतिसन्धानदशायां तदनुभवोऽस्ति, अत एवातीन्द्रिये

क्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रं स्यादित्युक्तदोषानिस्तार इत्याह * प्रतियोगीति * प्रतियोगिनोऽप्रत्यक्षत्वेऽप्यभावप्रत्यक्षत्वदर्शनात् प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं तत्र न तन्त्रमिति प्रागुक्तं निराकरोति * घटे मनस्त्वमिति * यद्यपि पराभिमतपरमाणुत्वोपाधेर्धर्मिप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वमापादयितुमशक्यं मनस्त्वस्य तु जातित्वात्तदापादनं सुकरमिति पराभिमानस्तथापि (१) तदुभयाभावेपि साक्षात्करोमीत्यनुभवाभावेन तदप्रत्यक्षत्वमेव युक्तं न हि परोत्प्रेक्षितसामग्रीमात्रान्मनस्त्वाभाव एव प्रत्यक्ष इति स्वीकारो युक्तोऽनुपलब्धिविरोधादिति भावः। घटे मनस्त्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वे हेत्वन्तरमाह * न हि मनस इति * घटस्य मनसः सकाशाद्भेदाप्रतिसन्धानदशायां घटे मनस्त्वसंशयविपर्यययोरन्यतरापातेन घटे तदभावनिश्चयायोगात् घटमनसोर्भेदनिश्चयदशायामेव घटे मनस्त्वाभावानुभवो वाच्यः तदा(२) च भेदप्रतियोगितावच्छेदकमनस्त्वाभावस्य तद्धर्मिण्यार्थिकत्वान्न प्रत्यक्षत्वं कल्प्यमिति भावः। भेदप्रतिसन्धानदशायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्माभावस्य भेदधर्मिण्यार्थिकत्वे गमकमाह * अत एवेति * परमते परमाण्वादौ घटत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधानेऽपि प्रत्यक्षत्वं नोपेयते तत्कस्य हेतोः तथाऽनुभवाभावात् घटपरमाण्वादीनां भेदप्रतिसन्धानदशायामेव परमाण्वादौ घटत्वाभावानुभवेन तत्र तस्यार्थिकत्वोपपत्तेश्च, एवं प्रत्यक्षेपि धर्मिण्यतीन्द्रियधर्माभावः परोक्ष एवेत्यर्थः। एवमतीन्द्रियप्रतियोगिकात्यन्ताभावग्रहे योग्यानुपलम्भं निरस्य (३) तदन्योन्याभावरूपेश्वरभे-

(१) परमाणुत्वमनस्त्वयोरुभयोरभावमध्ये एकस्यापीत्यर्थः।
(२) तथाच इति ख० पु० पा०। (३) अतीन्द्रियेत्यर्थः।

घटत्वाद्यभावो न प्रत्यक्षः, न च नाहमीश्वर इति भेदप्रतीतिदशायामीश्वरोपलम्भकसमवधानमस्ति तत्कालीनमनआदेस्तदयोग्यत्वात् । यत्तु यत्र यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधीत्यादि योग्यानुपलब्धिनिर्वचनं, तदसत् । यत्र कुत्र चित्प्रतियोगिसत्वस्यान्यत्रोपलम्भाव्याप्तत्वेनाभावदेशीयं तत्सत्वं तद्व्याप्यं वक्तव्यं तच्च न सम्भवति अभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यसत्वेऽभावप्रमानुपपत्तेः । तर्कितं तत्र तद्विरोधीति चेत्तर्कितस्यापि सत्त्वासत्त्वान्यतरत्वात् । तत्रासदप्यन्यत्र सदिति चेत्तर्हि तत्रैव तद-

द्ग्रहेपि स नास्तीत्याह * न च नाहमीश्वर इति * तत्र हेतुः * तत्कालीनेति * भेदधीपूर्वक्षणे सतोऽपि मनश्चक्षुरादेरतीन्द्रियेश्वरग्रहायोग्यतया प्रतियोग्युपलम्भकाभावान्न तत्र विवक्षितयोग्यानुपलम्भ इत्यर्थः । इदानीं नवीनतरोत्प्रेक्षितमनूद्य दूषयति * यत्त्वित्यादिना * साक्षादभावविरोधत्वं प्रतियोगिन एव अन्यस्य तु तत्प्रतियोगिव्याप्यत्वेनेति सर्वत्र स्थितिः तथाच प्रतियोगिसत्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वं तत्प्रतियोग्युपलब्धिव्याप्यत्वेनैवेति वक्तव्यं एवं चान्यत्र प्रतियोगिसत्वस्याभावस्थलीयोपलम्भाव्याप्तत्वेन तत्रत्यानुपलम्भविरोधित्वायोगात् यत्र यत्सत्वमित्यादि वदताऽभावाधिकरणे एव प्रतियोगिसत्वं तदुपलम्भश्च वाच्यः ततश्च नाभावधीसम्भव इति वरघाताय कन्यावरणमिति न्यायापात इति भावः । ननु यत्र यत्सत्वमित्यत्र तर्कितमिति विवक्षितत्वादभावाधिकरणे न प्रतियोगिसत्वाद्यापात इति शङ्कते * तर्कितमिति * तर्कितप्रतियोगिसत्वस्यापि तत्र सत्वमसत्त्वं वा वक्तव्यं परमते प्रकारान्तराभावात्, तत्राद्ये पूर्वोक्तदोषानिस्तारः, द्वितीये त्वसतोऽनुपलब्धिविरोधित्वमसम्भवीत्यभिप्रेत्य दूषयति * तर्कितस्यापीति * ननु प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यान्यत्र सत्वादनुपलब्धिविरोधित्वमभावाधिकरणे चासत्वादनुपलम्भश्च त-

नुपलब्धि(१)विरुद्धं नाभावाधिकरणे, क्वचिदनुपलम्भविरो(२)धेनान्यत्राभावनिरूपणेऽतीन्द्रिये घटत्वाद्यभावः प्रत्यक्षः स्यात् अभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यं असत्वादेव नानुपलम्भविरोधि, न वाऽसता किञ्चिन्निरूप्यते । न च यत्र यत्सत्वापादनेनानुपलम्भाभाव आपादयितुं शक्यते तत्र तदभावः प्रत्यक्ष इति वाच्यम्। असताऽऽ-

तश्चाभावधीरिति शङ्कते * तत्रासदपीति * किमभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यानुपलब्धिविरोधित्वमभावप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकमुत यत्र कुत्र चित् तत्राद्यमसम्भवेन निराकरोति * तर्हीति * द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति * क्वचिदनुपलम्भेति * किं चास्मिन्पक्षेऽतीन्द्रियेश्वरादितादात्म्यस्य कुत्रापि अनुपलम्भविरोधित्वाभावात्तदभावरूपो भेदो न प्रत्यक्षः स्यादिति द्रष्टव्यं । अभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यासत्वेऽपि तदुपलम्भकस्य सत्वादनुपलब्धिविरोधित्वमित्याशङ्क्यासतः समस्तसामर्थ्यविकलतया तदधीनं किमपि न सम्भवतीत्याह * अभावाधिकरण इति * किञ्चिद्व्याप्त्यादि, ततश्चाव्याप्येन तेन न किञ्चिदापादनीयमितिभावः । नन्वभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यासतः स्वरूपेणानुपलब्धिविरोधित्वं न ब्रूमो येनोक्तदोषः स्यात् किं तु तत्र तस्यारोपितस्य प्रतियोग्यनुपलम्भाभावरूपोपलम्भापादकत्वेन, ततश्च तत्र तर्कितप्रतियोगिसत्वेनापादनयोग्योपलम्भाभाव एव योग्यानुपलम्भ इति नवीनतमानां कल्पनां निराकरोति *न च यत्रेति* आपादनेन आरोपेणाभावाधिकरणे प्रतियोगिसत्वस्यापादितस्याऽऽप्यसत्वाविशेषान्न तदुपलम्भापादकं काचिदपि सम्भवति अतस्तच्छक्तिरपि नेत्याह * असतेति * न चैवं सति वन्ह्यभावेनापादितेन पर्वतादौ धूमाभावापादनमपि न स्यादिति वाच्यम। तत्रापि वन्ह्यभावविकल्पे सति धूमाभावविकल्पमात्रोदयो न क-

(१) पलब्धिर्विरुद्ध्यतां इति ख० पु० पा० ।

(२) विरोधिना इति ख० पु० पा० ।

पादितेन वैशिष्ट्येनान्यापादनायोगात् प्रतियोगिवैशिष्ट्यमात्रेणाभावाधिकरणे तदुपलम्भप्रसञ्जनायोगात् अभावग्राहकेण पुंसाऽन्यदेशीयप्रतियोगिवैशिष्ट्यस्याग्रहणेन तस्यानुपलब्धिविरोधाभावाच्च । किं चापादनशक्तिः प्रमेयगता व्याप्तिः तज्ज्ञानं वा नान्यत्, न चासद्वैशिष्ट्य-

स्य चित्तापादकत्वाद्यस्ति, नचानिर्वचनीयवादिना तदुपपादनीयमिति भावः । किञ्चाभावाधिकरणे प्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसामग्र्यां सत्यामेव किं तत्र तत्सत्त्वमापादितं तदुपलम्भापादकमित्यभिमतं, किं वा तद्वैशिष्ट्यमात्रं तत्रापादितं तदुपलम्भापादकमिति, नाद्यः दृष्टादृष्टसमुदायात्मकसामग्र्याः कार्यैकगम्यतया तदभावे दुर्ग्रहत्वात्तद्ग्रहाभावे चान्धकारावृतदेश इव सहकारिवैकल्यादनुपलम्भोपपत्तिशङ्कया तर्कितस्यापि प्रतियोगिनः स्वोपलम्भापादकत्वायोगादतीन्द्रियोपलम्भकाभावेन तदभावस्य प्रत्यक्षत्वायोगाच्चेत्येतदतिस्पष्टमित्याभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति * प्रतियोगिवैशिष्ट्यमात्रेणेति * आरोपितेनेति शेषः । घटवति देशेपि तत्सत्तामात्रेण तदुपलम्भाभावादन्यत्रापि तन्मात्रमारोपितं न तदुपलम्भापादकमित्यर्थः । किं च देशविशेषे प्रतियोगिसत्त्वस्यानुलब्धिविरोधित्वानुसन्धानदशायामेवान्यत्रापि तेन (१) तदा (२) पादनीयमिति वाच्यं । न चाभावोपलम्भसमये नियमेन देशविशेषे प्रतियोगिसत्त्वानुसन्धानमस्ति न चोक्तापादनरूपयोग्यानुपलम्भं विनाऽभावधीस्सम्भवतीति न त्वदुक्तरीत्या ऽभावप्रत्यक्षत्वसिद्धिरित्याशयेनाह * अभावग्राहकेणेति * नन्वभावाधिकरणेऽसतः प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्य तदुपलम्भाद्यनापादकत्वेपि तच्छक्तिरस्ति ततश्च सैवाभावप्रत्यक्षत्वप्रयोजिकेत्याशङ्क्याह * किं चेति * नान्यदिति * असतोऽतीन्द्रियधर्मभूतायाः स्वरूपभूताया वा शक्तेरसम्भावितत्वादितिभावः । व्याप्तेरपि सामानाधि-

---

(१) प्रतियोगिसत्त्वेन । (२) अनुपलब्धिविरोधित्वम् ।

निरूपिता व्याप्तिरस्तीति तज्ज्ञानं वाच्यं, ततश्चाभावधीपूर्वं नियमेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने वन्ह्यादाविवाभावेऽनुमितिरेव स्यान्न प्रत्यक्षं, एवमपि प्रत्यक्षयोग्यशब्दादेरभावः प्रत्यक्षः स्यान्न त्वतीन्द्रियाभावः मनस्त्वादेर्घटे

करण्यरूपायाः समानकालीनत्वरूपाया वा स्वरूपेणासत्यसम्भवात्तज्ज्ञानं शक्तिरित्यभ्युपेयमिति शिक्षयति*न चासद्वैशिष्टेति * भवतु व्याप्तिज्ञानमेव शक्तिः सैवाभावप्रत्यक्षत्वप्रयोजिकेति मन्वानं प्रत्याह * ततश्चेति * प्रतियोगिसत्त्वस्य तदुपलम्भेन सह व्याप्तौ गृहीतायामेव व्यापकाभावानुभवेन व्याप्यप्रमेयाभावानुभवाभ्युपगमे नियमेन व्यतिरेक्यनुमानसामग्रीसत्वेनाभावस्यानुमेयत्वमेवं स्यात् न प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। न चानुमितिसामग्र्यां सत्यामपि(१)संशयोत्तरप्रत्यक्षवत्प्रत्यक्षसामग्रीप्राबल्यादपरोक्षैवाभावधीः स्यादिति वाच्यम्। अनुपलम्भस्य क्वचिदपि प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनाक्लृप्तत्वात्तत्प्राबल्यस्य दूरापेतत्वादितिभावः। प्रत्यक्षप्रतियोगिसत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वग्रहाधीनाभावप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वमङ्गीकृत्याप्यतीन्द्रियेश्वरादिप्रतियोगिकभेदस्य प्रतियोगिन्युक्तप्रकारासम्भवात्प्रत्यक्षत्वं न स्यादित्याह * एवमपीति * यदप्युक्तमतीन्द्रियस्यापि प्रतियोगिनः प्रत्यक्षधर्म्मितयापादितस्य प्रत्यक्षत्वयोग्यताघटकतया स्वोपलम्भापादकत्वेनानुपलम्भविरोधित्वमस्तीति तदप्यसाधु। तस्य धर्मिप्रत्यक्षत्वव्याप्यपलापकत्वापातेन स्वोपलम्भापादकत्वस्य दूरापेतत्वादित्यभिप्रेत्याह * मनस्त्वादेरिति * यत्र मनस्त्वं तत्राणुत्वमिति नियमेन तद्वत्तया तर्कितघटस्याप्यणुत्वापातेन तद्धर्ममनस्त्वस्यानुपलम्भ एव न्याय्य इति न त्वदुक्तयोग्यानुपलम्भसम्भव इत्यर्थः। न च कुम्भे

---

(१) स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र संशयोत्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति परामर्शज्ञानस्यानुमितिसामग्रीरूपस्य सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्पुरुषोऽयमिति यथा प्रत्यक्षमेव भवति तद्वदित्यर्थः।

तर्कितसत्वस्य तद्व्यापकाणुत्वापादनेनानुपलम्भाविरोधित्वात् । किं च सहकार्य्यभावेन ब्राह्मणत्वाद्यनुपलम्भवज्जीवे ब्रह्माभेदानुपलम्भोऽप्यभावं विनोपपद्यते तत्र लौकिकोपदेशवदत्रापि 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'श्रोतव्य'

महत्वोद्भूतरूपवत्वयोर्निश्चितत्वेन तत्र मनस्त्वारोपे तस्यापि प्रत्यक्षयोग्यवृत्तित्वापत्त्या तदुपलम्भ एव कुम्भे प्रसञ्जनीयो नाणुत्वादिरिति वाच्यम । अणुत्वादेरपि मनस्त्वव्यापकत्वेन निश्चयात्तदारोपे तदारोपस्याप्यनिवार्यत्वात् । यदि तु कुम्भे मनस्त्वोपलम्भापादनसम्भवमात्रेण तत्र तदभावः प्रत्यक्षः स्यात्तर्हि मनस्यपि कुम्भत्वारोपे तद्व्यापकमहत्त्वाद्यापत्त्या तत्रापि कुम्भत्वोपलम्भापादनसम्भवात्तदभावोऽपि मनसि प्रत्यक्षः स्यात्तच्च तव नेष्टमिति भावः । एवं तावदभावग्राहकप्रत्यक्षसहकारिणी योग्यानुपलब्धिः सर्वत्र दुर्निरूपेत्युक्तं सम्प्रत्यन्यत्र या का चित् साऽस्तु जीवेश्वरभेदग्रहे तत्सम्भव एव नास्ति-जीवे पराभेदस्य सतस्तार्कितस्य वा मानसप्रत्यक्षयोग्यत्वेऽपि श्रुत्यादिसिद्धसहकार्य्यभावेन ततस्तदुपलम्भाभावसम्भवादित्याह * किं च सहकारीति * पूर्वपरिचयरहितसाधारणवेषादिमद्देहवृत्तिब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिकं चक्षुरादिसन्निकृष्टमपि तन्मात्रेण न निश्चीयते तत्कस्यहेतोः, तद्व्यञ्जकविशिष्टमातापितृजत्वाद्युपस्थापकाप्तोपदेशरूपसहकार्य्यभावात् न च तावता तत्र ब्राह्मण्याद्यभावनिश्चयः एवं जीवब्रह्माभेदे तद्ग्रहणयोग्यान्तःकरणे च सत्यपि सहकार्य्यभावात्तदनुपलम्भोपपत्तौ कुतो योग्यानुपलम्भः कुतस्तरां च तद्भेदसिद्धिरित्यर्थः । ननु दृष्टान्ते सहकारित्वमाप्तोपदेशस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धं-ब्रह्माभेदानुभवे तु सहकार्य्यन्तरसत्वे मानाभावात्तद(१)भावप्रयुक्तत्वमनुपलब्धेरसिद्धमिति ग्राह्याभाव (२) प्रयुक्तत्वमेव वाच्यमित्याशङ्क्याह * तत्र लौकिकेति * 'तस्य यथा अभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैव मेवाचार्य्यवान्पुरु-

(१) सहकारीत्यर्थः । (२) अभेदाभावेत्यर्थः ।

इत्यादिना सहकार्य्यन्तरस्य प्रमितत्वात् । न च जीवाभेद इव तस्मिन्विद्यमानब्रह्माभेदेऽपि सहकार्य्यन्तरापेक्षा मनसोन स्यादिति वाच्यम् । जीवत्वादेर्मनोमात्रयोग्यतया तद्विशिष्टाभेदस्य तावन्मात्रयोग्यत्वेपि सर्वात्मत्वयोग्यत्वादेस्तदयोग्यतया तदात्मब्रह्माभेदे सहकार्यन्तरापेक्षोपपत्तेः अन्यथा जीवेऽदृष्टवदभेदानुपलम्भात्सोऽपि न

षांवेदति'। यथा कश्चिदभिनद्धाक्ष एव गन्धारदेशेभ्योऽपकृष्यारण्यानीं प्रापितस्तत्र तथैव बद्ध्वा त्यक्तः (१) परिभ्रमन् केन चिद्दयालुना पान्थेनाक्षाभिनहनं प्रमुच्य स गन्धारदेशमार्गमुपदिष्टस्तदनुगुणयुक्तीरनुसन्दधानो गन्धारानेव प्राप्नोति एवं स्वयंप्रकाशब्रह्मात्मापि जीवोऽनाद्यविद्याकामकर्मादिभिः प्रमुष्टविवेकः संसाराटवीं प्रापितो नानायोनिषु परिभ्रमन् आत्मतत्त्वनिश्चयवदाचार्योपदेशादिनाऽऽत्मतत्त्वं साक्षात्करोतीति श्रवणादीनां ज्ञानाङ्गतां दर्शयति, तथा 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्तेषां तादर्थ्यमवगतम्। तथा 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे'ति गुरूपदेशस्यावश्यकत्वं श्रावयति ततश्च तदभावदशायां सतोऽपि ब्रह्मात्मैक्यस्य श्रुत्युक्तस्य तदुक्तसहकारिविरहादेवानुपलम्भसम्भवात् न परोक्तयोग्यानुपलम्भसम्भव इत्यर्थः । नन्वात्मन्यनुभूयमानजीवाभेदवद्ब्रह्माभेदेऽपि सहकार्यपेक्षाभावात्तदभावादेव तदनुपलम्भसम्भव इत्युदाहृतश्रुतीनामन्यपरत्वमित्याशङ्क्य कर्तृत्वादिरूपजीवत्वस्य मनोमात्रग्राह्यत्वेनात्मनि तद्विशिष्टाभेदोपलम्भेपि तदुपलक्षितसर्वोपप्लवरहितसच्चिदानन्दघनप्रत्यग्ब्रह्माभेदस्य वेदान्ततात्पर्यगोचरस्याद्ध्यवसायरूपानुभवविशेषे मनोमात्रस्य सामर्थ्याभावाच्छ्रवणाद्यपेक्षा युक्तेत्याह * न च जीवाभेद इत्यादिना * अन्याकारेणाभेदानुभवेऽप्यन्याकाराभेदोपलम्भाभावमात्रात्तस्य ततो भेदे परमते बाधकमाह * अन्यथेति * मनोमात्रेणात्मनि

(१) बद्धाक्षः इति ख० पु० पा०।

स्यात्। अपि च तमसा घटस्येव ' माययाऽपहृतज्ञाना ' ' अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ' ' भवत्य-

जीवाभेदानुभवेऽप्यहमेव सुकृती दुष्कृती वेत्येवमाकारानुभवाभावात्तद्भेदानुभवप्रसङ्गेनात्मनः पापाद्याश्रयभिन्नत्वेन नित्यमुक्तता स्यादित्यर्थः । ननु सहकार्यभावादागन्तुकोपलम्भाभावेऽपि स्वप्रकाशाभेदवादे स्वत एवोपलम्भः कथं न भवेदित्याशङ्क्याह * अपि चेति * इन्द्रियसन्निकर्षे सत्यपि तमसा घटस्येवाभेदस्यापि तत्संशयादिप्रयोजकानाद्यनिर्वचनीयाज्ञानेनावृतत्वात्स्वप्रकाशचिद्रूपेऽपि तस्मिन् तत्संशयादिविरोध्युपलम्भाभावरूपानुपलम्भसम्भवान्नाभेदसत्वस्य तद्विरोधितेत्यर्थः। उक्तावरणे किं प्रमाणमिति वीक्षायामाह *माययेत्यादिना* अनिर्वचनीयाज्ञानमेव माया न वस्त्वन्तरमित्याशयेन भगवद्वचनान्तरमुदाहरति * अज्ञानेनेति* विष्णुपुराणे तद्भावभावनापन्नस्तदा ऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदीति ज्ञानदशायां परमात्माभेदप्राप्तिमभिधाय तर्हि ज्ञानात् प्रागभेद एवेति शङ्कां निराकर्तुं भेदश्च तस्याज्ञानकृत इत्युक्तं न हि वस्तुत अन्यस्यान्यात्मत्वं ज्ञानसहस्रेणापि भवति ततश्च भेदप्रतिभासः प्रागविद्याविलसितोऽभेदश्च तिरोहित इति गम्यते, अनन्तरं च तर्हि ज्ञाने नष्टे पुनरपि भेदोन्मज्जनमाशङ्क्य भेदनिदानाज्ञानस्य निर्लेपं नष्टत्वान्न पुनस्तत्प्रसक्तिरित्युक्तं ' विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीति ' तथा ' ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तम'इत्यादिनाऽऽवरणविक्षेपहेतुमायाविषया स्मृतिरादिपदार्थः, प्रसिद्धनीहारस्य स्वविरोधिस्वावभासकसूर्यमण्डलाच्छादकत्वदर्शनेन श्रुतौ नीहारपदेन स्वविरोधिस्वावभासकचैतन्यात्मब्रह्मावरकमज्ञानं विवक्षितं मुख्यनीहारस्यात्मस्वरूपावरकत्वादेरसम्भवात् तत्कृतावरणविक्षेपौ प्रावृता जल्प्या चेत्युक्तौ, अहरहः सुषुप्तिसमये ब्रह्मस्वरूपविरुद्धरूपादर्शनेन प्रत्यगभिन्नस्वप्रकाशब्रह्मसम्पत्तौ सत्यामपि तदलाभे हेतुरुच्यते श्रुत्याऽनृतेन हि प्रत्यूढा ' इति, अनृतमनिर्वचनीयमज्ञानं तेन स्वरूपभूतब्रह्मणस्तदाऽप्यावृतत्वाद्विक्षेपाभावे ऽपि न तत्प्राप्तिरित्यर्थः । एवं तावन्मनसः प्रत्यग्ब्रह्माभेदग्रहणयोग्यत्वं

भेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवे 'दित्यादिस्मृत्या ' नीहारेण प्रावृता जल्प्या च ' ' अनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्यादिश्रुत्या चाज्ञानेनावृतत्वप्रतीतेर्जीवब्रह्माभेदस्य नानुपलम्भः सत्वविरोधी, किं च मनो न जीवब्रह्माभेदयोग्यं ' यन्मनसा न मनुत ' इत्यादिश्रुतेः, किं तु 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं' 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिश्रुत्या वेदैकगम्यं ब्रह्मेति न मनसोऽनुपलम्भाद्धर्मादिवत्तदभावसिद्धिः । किं च किमिदमीश्वरत्वं यद्विशिष्टाभेदाद्यनुपल-

स्वीकृत्य सत्यपि तस्मिन् सहकारिविरहात्तत्सत्वं नानुपलम्भविरोधीत्युक्तं, सम्प्रति स्वीकृतं परित्यजन् वेदान्तारम्भात् प्राक्तद्ग्राहकाभावेनैव तदनुपलम्भसम्भवान्न योग्यानुपलम्भो ऽस्तीत्याह * किं च मन इति * न मनुत इत्यादिश्रुतेरित्यत्रादिपदेन 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्त' मित्यादि गृह्यते, यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुत्येत्यत्रादिपदेन 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिर्गृह्यते। मनसा इति पञ्चमी, अयोग्यान्मनसोऽनुपलम्भमात्रेण आत्मनि परमते धर्माद्यदृष्टस्येव तस्य ब्रह्माभेदस्याभावो नेत्यर्थः । न च ' यन्मनसा न मनुत ' इत्येतदशुद्धमनोविषयमिति वाच्यम् । तथाऽप्यस्मदादेस्तदनुपलम्भसम्भवादिति भावः । पुनरपि जीवेश्वराभेदग्रहयोग्यत्वं मनसोऽभ्युपेत्य योग्यानुपलब्धिमेव निराकरोति * किं चेति * किमात्मनीश्वरत्वविशिष्टाभेदानुपलम्भस्तद्भेदसाधक उतात्ममात्राभेदानुपलम्भ, आद्ये ऽपि किमीश्वरत्वं जातिरुत द्व्यणुकादिकर्तृत्वं नित्यज्ञानवत्वं वा सर्वज्ञत्वं वा नित्यसर्वज्ञानवत्वं वेति विकल्पमभिप्रेत्याह *किमिदमिति* आद्यं निराकरोति *न तावज्जातिरिति* न च ब्रह्मविष्ण्वादिभेदेनेश्वरनानात्वाद्व्यक्त्यभेदो ऽसिद्ध इति वाच्यं । नानात्वे सति तेषामीश्वरत्वायोगात् ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिनैकस्यैव सृष्ट्यादिकर्तृत्वाभिधानात्तत्कर्तृब्रह्मादिभेदानुपपत्तेः 'स ब्रह्मा स शिव' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न वास्तवस्त-

म्भाद्भेद इत्युच्यते न तावज्जातिः एकव्यक्तौ तदभावात् । न च लौकिकेश्वरसाधारणेश्वरत्वं जातिरिति वाच्यम्।समयभेदेन चेतनमात्रे तदस्तीत्यात्मत्वाद्भेदानुपपत्तेः लौकिकेश्वराणां तद्भेदाननुभवप्रसङ्गाच्च । नापि द्व्यणुकादिकर्तृत्वं तद्विशिष्टस्यान्तीन्द्रियतया तदभेदस्य सतोऽप्यनुपलम्भोपपत्तेः, नापि नित्यज्ञानवत्वं स्वनित्यताया इव ज्ञाननित्यताया अपि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । नापि सर्वज्ञत्वं सर्वविषयज्ञानवत्वमात्रस्य जीवेऽप्यनुभवात् । नित्यसर्वज्ञ-

द्भेदः औपाधिकस्तु व्यक्तिभेदो न जात्युपपादकः गगनादावदर्शनादिति भावः । तथा ऽपि देवमनुष्यादीश्वराणामिन्द्रययातिप्रभृतीनां परमेश्वरस्य च परस्परभेदात्कथमीश्वरत्वं न जातिरित्याशङ्क्य तेषामैश्वर्य्यस्यागन्तुकत्वादागन्तुकस्य च जातित्वायोगात् सर्वजीवेषु पर्य्यायेणापेक्षिकैश्वर्य्यसम्भवेनात्मत्वेन तुल्यव्यक्तिकत्वाच्च नेश्वरत्वं जातिरित्याह * न च लौकिकेश्वरेत्यादिना * लौकिकेश्वरसाधारणेश्वरत्वजातिस्वीकारे च लौकिकेश्वराणां तद्विशिष्टात्माभेदानुपलम्भाभावात्तेषामीश्वराद्भेदो न सिद्ध्येदित्याह * लौकिकेश्वराणामिति * द्वितीयमपवदति * नापि द्व्यणुकादीति * जीवं प्रति द्व्यणुकादेरतीन्द्रियतया तत्कर्तृत्वस्य तदभिन्नेश्वरे सत्वेऽपि अतीन्द्रियत्वात्तद्विशिष्टाभेदस्य सतोऽपि धर्मादिविशिष्टाभेदवदनुपलम्भोपपत्तेर्न ततस्तदभावसिद्धिरित्यर्थः । तृतीयं निराकरोति * नापीति * परमते जीवे सत्यपि नित्यत्वे तस्य प्रत्यक्षत्वायोग्यत्वात्तद्विशिष्टाभेदाननुभववत्तदभिन्नेश्वरे सत्यपि नित्यज्ञाने तन्नित्यत्वस्यानुभवायोग्यत्वान्नित्यज्ञानवदभेदस्य सतोऽप्यनुपलम्भोपपत्तिरित्यर्थः । चतुर्थमपाकरोति * नापि सर्वज्ञत्वमिति * सर्वं वेद्यमित्यादिरूपस्य शब्दादिजनितसर्वविषयज्ञानमात्रस्य जीवे दर्शनान्न तद्वदभेदानुपलम्भोऽस्तीत्यर्थः । न च सर्वविषयप्रत्यक्षज्ञानवत्वं तदिति वाच्यम् । यो-

त्वं नानुभूयते इति चेन्न, जीवज्ञाने नित्यताभ्रमदशायां तद्वैशिष्ट्यस्याप्यात्मन्यनुभूयमानत्वात् । ज्ञानार्थयोः स्वरूपमात्रं सम्बन्धश्चेत्सर्वं ज्ञानं सर्वविषयमेवेति निश्चयदशायां तदनुपलम्भाभावेन भेदग्रहो न स्यात् अस्ति च तदाऽपि सः । किं च ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वात्सर्वज्ञत्वादेर्जीवात्मप्रदेशावृत्तित्वेनाप्यनुपलम्भोपपत्तेर्न तदधिकरणे भेदग्रहः सम्भवति, न हि मूलावच्छेदेनाग्रत्वं नानुभूय-

गिषु तस्याऽप्यनुभवादिति भावः। पञ्चममुत्थापयति *नित्यसर्वज्ञत्वमिति * जीवज्ञानस्योक्तविधया सर्वविषयत्वे सति परमते 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवचनात्तस्य नित्यत्वभ्रमसम्भवान्नित्यसर्वज्ञत्वमात्मन्यनुभवतस्तद्वद्भेदानुपलम्भोऽसिद्ध इत्यर्थः । ननु नित्यसर्वविषयापरोक्षज्ञानवत्त्वमीश्वरत्वमित्याशङ्क्य परमते ज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तविषयसम्बन्धाभावान्नियामकाभावेन सर्वस्य सर्वविषयत्वापत्त्योक्तरीत्या ज्ञाने नित्यत्वभ्रमवतो घटादिज्ञानदशायां नित्यसर्वविषयापरोक्षज्ञानवत्वस्याप्यनुभवात्तदनुपलम्भासिद्धेर्न जीवेशभेदग्रहसिद्धिरित्याह *ज्ञानार्थयोरिति *माऽस्तु तदा भेदग्रह इत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * अपि च सर्वगतात्मवादे शरीराद्यवच्छिन्नात्मप्रदेशतद्धर्मयोरेव प्रत्यक्षयोग्यत्वान्नित्यसर्वज्ञत्वादिरूपेश्वरत्वस्य तदवच्छिन्नात्मप्रदेशावृत्तित्वेनाप्यनुपलम्भोऽपपत्तिः । न चानित्यात्मविशेषधर्माणामेव प्रदेशवृत्तित्वं लाघवेन विभुविशेषगुणमात्रस्यैव तथात्वात्ततश्चात्मनि तदधिकरणाभेदस्य सतोऽप्यनुपलम्भसम्भवान्न ततस्तद्भेदसिद्धिरित्याह * किं च ज्ञानस्येति * अत्र दृष्टान्तमाह * न हि मूलेति * मूलप्रदेशे चक्षुः सन्निकर्षात्तदवच्छेदेन वृक्षानुभवेऽपि तत्राग्रत्वस्याभावादेवानुपलम्भोपपत्तौ तद्विशिष्टवृक्षाभेदानुपलम्भसम्भवान्न ततो मूलाग्रयोर्वृक्षभेदसिद्धिः एवमत्रापि इतरथा तत्रापि भेदः स्यादित्यर्थः । ननु मूलावच्छेदेन वृक्षेऽग्रत्वावच्छिन्नवृक्षाभेदानुपलम्भेपि वृक्षमात्राभेदोपलम्भात्तेन

त इति तदुभयाधिकरणभेदप्रमा सम्भवति वृक्षाभेदवदात्माभेदमात्रस्यानुपलम्भाभावात् । तत्रैकवृत्तित्वमनुभूयते यथा न तथाऽत्रेति चेत्तत्संशयदशायामपि योग्यानुपलम्भासम्भवेन स्वस्य विभुत्वविशिष्टभेदवत्तद्भेदस्य ग्रहासम्भवात् । किं चाहमिहेति परिच्छिन्नतयाऽनुभूयमाने जीवे भेदोऽनुभूयते नाहमीश्वर इति, न च निरुपाध्या-

रूपेण न भेद इत्याशङ्क्य जीवेऽपि चिदात्माभेदानुपलम्भाभावान्न तद्रूपेश्वरभेदसिद्धिरित्याह *वृक्षाभेदवदिति* एतेनात्ममात्राभेदानुपलम्भो जीवे परभेदसाधक इति कल्पोऽप्यपास्तो वेदितव्यः। नन्वामूलाग्रमेको वृक्ष इति मूलाग्रयोरेकवृक्षसम्बन्धावगमान्मूलावच्छेदेनाग्रत्वानुपलम्भमात्रान्न वृक्षभेदसिद्धिः जीवत्वेश्वरत्वयोस्तु नैकधर्मिसम्बन्धोऽवभासते ततश्च जीवत्वावच्छेदेन सर्वज्ञत्वाद्यनुपलम्भो बाधकाभावाद्धर्मिभेदसाधक इत्याशङ्कते * तत्रैकवृत्तित्वमिति * आत्मनो वियदादिवद्विभुत्वादद्रव्यत्वापरजातिरहितत्वे सति वस्तुतो जीवात्मपरात्मभेदायोगेन जीवत्वेश्वरत्वाधिकरणाभेदनिश्चयोऽस्त्येव उक्तयुक्त्यनवतारदशायामपीश्वरत्वस्य जीवे विभुत्वादिवदयोग्यत्वादनुपलम्भः । किं वाऽन्यधर्मत्वादिति साधकबाधकाभावेन संशयस्यैवावसरो न तद्धर्मिभेदनिश्चयस्य इतरथाऽऽत्मनि विभुत्वादिवैशिष्ट्यस्य सर्वमूर्त्तद्रव्यसंयोगसमवायादिरूपस्यानवगमादात्मनि तद्विशिष्टाभेदानुपलम्भात्तद्भेदापात इत्याशयेनाह * तत्संशयदशायामपीति * तस्माज्जीवेश्वराभेदे योग्यानुपलम्भाभावात्तदभावरूपतद्भेदे न प्रत्यक्षप्रमाणसम्भव इति भावः । एवमयोग्यानुपलब्धिकमित्येतत्प्रपञ्च्य सोपाधिकस्थो भेदोऽयमित्येतत्प्रपञ्चयितुमापाततो भेदप्रतिभासं स्वीकरोति *किं चाहमिति* जीवात्मा किं स्वरूपेण विभुरुताणुर्मध्यमपरिमाणो वा आद्येऽहमिहैवास्मि सदने इति प्रतिभासमानपरिच्छेदस्य तस्मिन्स्वाभाविकत्वायोगात्परिच्छिन्नाहङ्कारशबलात्मन एवाहंप्रत्ययालम्बनतया तत्र परिच्छेदप्रतिभासः औपाधिक उपपादनीयः एवं चाहमीश्वरो नेत्यहम्प्रत्ययावसेयभेदस्योपाधिशबलात्मनिष्ठतया

त्मनः परिच्छेदः सम्भवति अणुत्वे आत्मनः सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलम्भप्रसङ्गात् विरुद्धदेशद्वये युगपत्प्रयत्नाद्यनुपलम्भप्रसङ्गाच्च, स्वाभाविकमध्यमपरिमाणे चानित्यत्वाद्यापत्तिः अनन्तरपरिमाणे च गगनवन्न सजातीयभेद इत्यात्मैक एव ततो घटाकाशवदौपाधिक एव परिच्छेद इति तद्गतो भेदोऽप्यौपाधिक इति न तस्य सत्यत्वं न वा निरुपाधिकता। अपि चाहङ्कारोऽनात्मा दृ-

तत्प्रतिभासो रक्तोऽयं स्फटिको न शुक्ल इति प्रतिभासवदाभास इत्यर्थः। द्वितीयस्त्वनुपपन्न इत्याह *अणुत्व इति* नन्वणवात्मन एकदेशस्थत्वेपि तद्गुणानां गन्धादिवच्छरीरादिव्यापितोपपन्नेति चेन्न, गुणानां गुणिव्यतिरेकेण रूपादिवद्देशान्तरव्यापित्वायोगात् जलादावौष्ण्यवत्साश्रयस्यैव गन्धादेर्देशान्तरव्याप्तिकल्पनादन्यथैकशरीरसम्बन्धिकरद्वयेऽप्येकैकाङ्गुलिमात्रे युगपत् प्रयत्नद्वयस्यैकस्मिन्नात्मन्यसम्भवात्, न चैकशरीरेऽनेक आत्मानो युगपत् भोक्तारो भवन्ति ततश्च तत्र युगपत् चलनद्वयमनुभूयमानमनुपपन्नं स्यादित्याह *विरुद्धदेशेति* तृतीयोऽप्यनुपपन्न इत्याह *स्वाभाविकेति* अनित्यत्वमुत्पत्त्यादिमत्वं ततश्च कृतहानादिरादिपदार्थः। आत्मनः स्वतोऽणुत्वमध्यमपरिमाणत्वनिरासफलमाह *ततो घटाकाशवदिति* औपाधिकस्यापि सत्यत्वं मन्वानं प्रत्याह *न तस्येति* शङ्खायःपिण्डादौ पीतदग्धृत्वादेर्यावद्द्रव्यभाविशुक्लत्वानुष्णत्वादिविरोधेन सत्यत्वानुपपत्तेः प्रतिबिम्बादिष्वौपाधिकस्य मिथ्यात्वदर्शनाच्चौपाधिकभेदस्य न सत्यतेत्यर्थः। तर्ह्यनौपाधिक एवात्मभेदोऽस्त्वित्याशङ्क्य तस्य परिच्छिन्नोपाधिपरामर्शे सत्येव प्रतिभासान्नास्य स्वाभाविकतेत्याह *न वा निरुपाधिकतेति* एवं तावत्परिच्छिन्नाहङ्कारशबलात्मन एवाहम्प्रत्यये प्रतिभासात्तत्प्रत्याय्यपरभेद आत्मनि परिच्छेदवत्तदुपाधिक एव न स्वाभाविक इत्युक्तम्। ननु दुःखादिधर्म्यहङ्कार एवाहमनुभवालम्बनं स एवात्मा तदनालम्बनस्य घटादेर-

श्यत्वाद्घटवत् । न चाप्रयोजकत्वं, लाघवेन दृश्यत्वस्यैवानात्मत्वेन व्याप्तत्वादिति पक्षधर्मताबलादतिरिक्तात्मसिद्धिः । स च सुखादिसाधकः स्वप्रकाशो नित्या-

नात्मत्वनियमात् तस्मिंश्च स्वतः सर्वगते प्रतिभासमानः परिच्छेद एव शरीरतादात्म्यारोपनिबन्धनस्तदुपाधिकः परभेदस्तु तत्र प्रतिभासमानः तस्य परस्मादभेदस्यासम्भवात् स्वाभाविक एवेत्याशङ्क्याहङ्कारस्यानात्मत्वं साधयति * अपि चेति * दुःखादिसमसत्ताकस्तद्धर्मी प्रतियोगिसमसत्ताकात्मत्वप्रतियोगिकात्यन्ताभाववान् चैतन्यविषयत्वात् घटवदिति प्रयोगो विवक्षितः तथा च किमहङ्कारोऽन्तःकरणं तदतिरिक्तो वा, आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये बाध (१) इत्यादेर्दोषस्यानवकाशः । सिद्धान्ते चिदात्मनि कल्पितात्मत्वप्रतियोगिकवास्तवाभावसत्वेऽपि तत्प्रतियोगिकतत्समसत्ताकाभावस्य घटादाविवाभावादनात्मत्वाभावः सिद्धः तद्वदहङ्कारेऽप्यर्थान्तरत्ववारणाय प्रतियोगिसमसत्ताकेत्यभावविशेषणम् । नन्वनात्मत्वे न दृश्यत्वं प्रयोजकं किन्तु दर्शनाना(२)श्रयत्वं घटादावनात्मनि नियमेन दर्शनादतोऽप्रयोजको हेतुरित्याशङ्क्य तस्याभावघटिततया गुरुत्वाल्लाघवेन दृश्यत्वमेव तद्व्याप्यत्वेन प्रयोजकमित्याह * न चाप्रयोजकत्वमिति * अहङ्कारस्यानात्मत्वेऽपि कथं तदतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशङ्क्यानात्मनि पक्षे दृश्यत्वहेतोरतिरिक्तद्रष्टारं विनाऽनुपपत्तेरर्थात्तत्सिद्धिरित्याह * इति पक्षधर्मतेति * नन्वहङ्कारातिरिक्तात्मकल्पने गौरवात्तस्यैव स्वद्रष्टृत्वकल्पने लाघवं तदतिरिक्तात्मनि दृश्यत्वे हेतोर्व्यभिचारश्च अदृश्यत्वे वा तदसिद्धिरित्याशङ्क्याह * स चेति * परेषामपि तावदन्तःकरणातिरिक्तात्मा सम्मतः ततो नालौकिकात्मकल्पनागौरवं प्रत्युत तस्य मनसः प्रमाणत्वभङ्गसमये दुःखादेः स्वप्नादेश्च साक्षित्वेन प्रमाणयुक्तिभ्यां साधितैकनित्यस्वप्रकाशानुभवमात्रत्वकल्पनादात्मनानात्वस्याभावाल्लाघवं परमते तु त(३)

(१) प्रमाणान्तरेण यस्य साध्याभावो निश्चितः स बाधः ।

(२) दर्शनाभावाश्रयत्वम् ।

(३) आत्मनोनित्यत्वैकत्वस्वप्रकाशत्वनानात्वादि ।

नुभवः प्रागुक्तः स एवेति न दृश्यः तथा चानात्माहङ्कारविशिष्ट एव भिन्नतया प्रतीयत इति नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षं न निरुपाधिकजीवभेदे प्रमाणम् ॥ ८ ॥

अनुमानमपि न जीवपरभेदे प्रमाणम् ।
सिद्धसाध्यत्वतो भेदो व्याप्यत्वासिद्धतो ऽथवा ।
बाधाज्जडत्वोपाधित्वान्नानुमानस्य गोचरः ॥ ९ ॥

तत्र न तावज्जीवो ब्रह्मधर्मिकभेदप्रतियोगी ब्रह्मप्रति-

त्कल्पनीयमिति गौरवं स्वप्रकाशानुभवात्मनि स्वतः सिद्धे तद्विषयत्वरूपदृश्यत्वाभावान्न व्यभिचारो न वा तदसिद्धिरिति भावः । यच्चोक्तमहङ्कारे परिच्छिन्नदेहतादात्म्यारोपादेव परिच्छेदावभास इति तदप्ययुक्तं, उक्तविधया ऽनात्मनोऽन्तःकरणरूपाहङ्कारस्योत्पत्त्यादिमतः सर्वगतत्वे प्रमाणाभावात्तत्र प्रतिभासमानपरिच्छेदस्य स्वाभाविकत्वोपपत्तेस्तस्य स स्वाभाविको न त्वौपाधिकः आत्मनि तु तदुपाधिक एव स प्रतिभासते एवं भेदोऽपि तदुपाधिक एवात्मनि प्रतिभासते न स्वाभाविक इत्युपसंहरति * तथाचेति * ॥ ८ ॥

एवं तावन्मानाभावादयुक्तश्चेति जीवेशभेदे सामान्येन सर्वप्रमाणाभावं प्रतिज्ञाय तत्र प्रत्यक्षाभाव आक्षेपसमाधानाभ्यामुपपादितः इदानीमनुमानाभावं प्रपञ्चयितुं वक्ष्यमाणानुमाने दूषणगणं सङ्गृह्णाति *सिद्धसाध्यत्वत इत्यादिना* भेदो जीवेशभेदो नानुमानस्य गोचर इत्युक्तेऽर्थेऽर्थादनुमानं तत्र न प्रमाणमित्युक्तं तत्र हेतवः सिद्धसाध्यत्वादयः तेचानन्तरमेव स्पष्टीकरिष्यन्ते ।भेदो नानुमानस्य गोचर इत्येतद्विवृणोति *अनुमानमपीति*जीवपरभेदसत्यत्वे किं जीवधर्मिकानुमानं प्रमाणं, ब्रह्मधर्मिकानुमानं वा, आद्ये ऽपि किं जीवे ब्रह्मभेदमात्रं साध्यं ज्ञानाबाध्यत्वविशिष्टो वा पारमार्थिको वा ऽनौपाधिको वा तद्भेदः साध्य इति विकल्पानभिप्रेत्याद्यमनूद्य सिद्धसाध्यत्वेन निराकरोति * तत्र न तावदित्यादिना * पद्यत इतिपदं ब्रह्म तदर्थत्वात्तच्छेषत्वात्तन्नियम्यत्वादिति यावत्, ततश्च जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वे त-

यौगिकभेदवान्वा पदार्थत्वादसर्वज्ञत्वाद्घटवदित्यनुमानं प्रमाणं सिद्धसाधनत्वात् । न च स्वज्ञानाबाध्यभेदवानिति साध्यं ज्ञानाबाध्यभेदश्च परमार्थ इति न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । असत्यस्यापि भेदस्य घटादिज्ञानेनेव जीवज्ञानेनाप्यबाध्यत्वात् । न चात्मज्ञानाबाध्यत्वं तेन विवक्षितमिति वाच्यम् । दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्धेश्च । अत एव पारमार्थिकभेदवानिति साध्यं निरस्तम् । न

दनुपपत्तिर्बाधिका पदार्थत्वादित्यस्य ब्रह्मणि * व्यभिचारश्च । अत्र यद्यपि नियम्यत्वमात्रमव्यभिचारि तथापि तन्नियामकसापेक्षं तेन विना न पर्यवस्यतीति ब्रह्मनियम्यत्वादित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् *सिद्धसाधनत्वादिति* जीवब्रह्मणोः परस्परप्रतियोगिकाविद्यकव्यावहारिकभेदस्य सिद्धान्तिनाऽपि स्वीकारादित्यर्थः । एतेन जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभावे तन्नियम्यत्वानुपपत्तिरपि प्रत्युक्ता, नियम्यत्वादेः स्वसमानसत्ताकनियन्त्रादिभेदसापेक्षत्वात्तस्य च स्वीकारादिति द्वितीयं निराकरोति * न चेति * अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । स्वज्ञानाबाध्यभेदस्य साध्यत्वेऽपि कथं सिद्धसाधनतापरिहार इत्याशङ्क्य शङ्कितैवाह * ज्ञानाबाध्येति * तत्र किं स्वपदोक्तजीवपदवाच्यकर्त्रादिरूपात्मज्ञानाबाध्यत्वं भेदस्य साध्यमुत तदुपलक्षिताखण्डचिदात्मज्ञानाबाध्यत्वं ज्ञानमात्राबाध्यत्वं वा आद्ये व्यावहारिकानिर्वचनीयभेदस्यापि संसारिजीवज्ञानाबाध्यत्वेनेष्टतया सिद्धसाधनमित्याह * असत्यस्यापीति * द्वितीयतृतीयौ तु श्लोकोक्तव्याप्यत्वासिद्धिमवतारयन्निराकरोति * नचात्मज्ञानेति * अत्र च न तृतीयकल्पनिरासः समुच्चीयते, सर्वस्य द्वैतस्य जडतया शुद्धचिदात्मनि अविद्याविलसितत्वेन तज्ज्ञानबाध्यत्वस्वीकारात्तज्ज्ञानाबाध्यस्य ज्ञानमात्राबाध्यस्य वा भेदस्य क्वाप्यनभ्युपगमात् घटादावपि व्याप्त्यभावेन व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । पारमार्थिकभेदः साध्य इति तृतीयोऽपि व्याप्यत्वासिद्धत्वादेवायुक्त इत्याह * अतएवेति * चतुर्थमपवदति * न

चानौपाधिकभेदः साध्यते दृष्टान्तेऽपि तत्सत्त्वात् जीवे चानौपाधिकभेदसिद्धौ केवलस्यैव भेदः सिध्यतीति सत्यभेद इति वाच्यम् । नाहमीश्वर इति भेदस्यौपाधिकत्वेनानहङ्कारजीवभेदाननुभवेन च बाधितत्वात् । ननु ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवत् पदार्थत्वादसंसारित्वात् घटवत्, ततश्च भेदस्य ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वे स-

चाऽनौपाधिकेति * अत्रापि न चेत्यस्य वाच्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । यत्राभेदः प्रामाणिकस्तत्र भेद औपाधिक इति हि स्थितिः ततश्च घटादिभेदे निरुपाधिकत्वस्योभयसम्मतत्वादत्र न साध्याप्रसिद्धिरिति शङ्कितुरेवाशयमाह * दृष्टान्तेऽपीति * जीवेशभेदस्य निरुपाधिकत्वेऽपि घटादिभेदवन्मिथ्यात्वोपपत्तेः सिद्धसाधनतात्राऽपि तदवस्थेत्याशङ्क्य तस्यैवाशयमाह * जीवे चेति * अनादेर्जीवेशभेदस्याविद्याद्युपाधिकत्वाभावे सिद्धे तत्त्वज्ञानादविद्यादेर्निवृत्तावपि तत्कार्यघटादिभेदवत्ततस्तन्निवृत्तेरयोगात्तत्सत्यत्वसिद्धिरित्याशयः । अस्यापि बाध्यत्वे हेतुमाह * नाहमीश्वर इति * अत्र किं नाहमीश्वर इत्यनुभूयमानस्य भेदस्य निरुपाधिकत्वं साध्यते उत तदतिरिक्तस्य, नाद्यः अहम्प्रत्ययस्यानात्माहङ्कारशबलात्मविषयत्वोपपादनात्तत्प्रत्याय्यभेदस्य तदुपाधिकत्वनिश्चयेन तन्निरुपाधित्वस्य बाधितत्वात् । न द्वितीयः तस्योपलब्धुं योग्यत्वेऽनुपलम्भविरोधात् तस्य तदयोग्यत्वे च हेतोरप्रयोजकत्वं संसारित्वासंसारित्वादिव्यवस्थाया औपाधिकदृष्टभेदादप्युपपत्तेरिति भावः । इदानीं ब्रह्मपक्षकानुमानं प्रयुञ्जन्सिद्धिसाध्यत्वादिपरिहारं शङ्कते * ननु ब्रह्मेति * अत्र पदार्थत्वादिति यथाश्रुत एव हेतुः । न च जीवेन व्यभिचारः तस्यापि जीवान्तरप्रतियोगिकभेदोपगमेन पक्षसमत्वात् । ननु रूपादिधर्मिघटादिज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदस्य ब्रह्मणि सिद्धान्तिनापि स्वीकारात् सिद्धसाधनमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * धर्मिपदेन समभिव्याहृतभेदधर्मिण एव विवक्षितत्वात् प्रतिज्ञावचने ब्रह्म-

त्यत्वमिति चेन्न । जीवप्रतियोगिकभेदस्य ब्रह्मणि घटादौ चैकत्वेन स्वधर्मिघटज्ञानाबाध्यतया सिद्धसाधनात् । न च यावद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं भेदविशेषणमितिवाच्यम् । दृष्टान्ते तदभावात् । न च स्वज्ञानाबाध्येति विशेषणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । ब्रह्मादिपदवाच्यस्य ब्रह्मणो यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वेन तज्ज्ञानाबाध्यत्वेऽपि भेदे सत्य-

णस्तद्धर्मित्वावगमात् तद्धर्मिकभेदस्य तज्ज्ञानाबाध्यत्वे तद्वदेव सत्यत्वासिद्धिरिति भावः । धर्मिपदेन जीवप्रतियोगिकभेदधर्मिविवक्षायामपि किं यत्किञ्चित्तद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं तत्र सिषाधयिषितं यावत्तद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं वा ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वं वा, नाद्यः स्वरूपातिरिक्तभेदवादिमते ब्रह्मणि घटादौ च जीवभेदस्यैकत्वात्तद्धर्मिघटज्ञानाबाध्यजीवभेदस्य ब्रह्मणि सिद्धान्तिनाऽपि स्वीकारेणात्रापिसिद्धसाध्यत्वादिति दूषयति * न जीवप्रतियोगिकेति * द्वितीयं निराकरोति * न च यावदिति * दृष्टान्ते तदभावादिति घटगतजीवभेदस्यापि स्वधर्मिब्रह्मज्ञानबाध्यत्वस्वीकारेण यावद्धर्मिज्ञानबाध्यत्वस्यासम्प्रतिपत्तेरत्रापि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः, अतएव न तृतीयापीति भावः । ननु ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवदिति प्रतिज्ञायां धर्मिपदं त्यक्त्वा तत्स्थाने स्वपदं प्रयुज्यते तस्य च समभिव्याहृतपरत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्प्रतिज्ञायां पक्षपरत्वमुदाहरणे तु घटादिपरत्वमिति न सिद्धसाधनं न वा व्याप्यत्वासिद्धिरिति नेत्याह * न च स्वज्ञानेति * प्रतिज्ञायां ब्रह्मपदसमभिव्याहृतस्वपदेन किं ब्रह्मेशादिपदवाच्यमनवच्छिन्नत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टं विवक्षितत्वात्तत्ज्ञानाबाध्यत्वं भेदे साध्यते उतात्र ब्रह्मपदेन वेदान्ततात्पर्यगोचरं निर्विशेषं सत्यज्ञानादिरूपं वस्तु लक्षयित्वा तत्समभिव्याहृतस्वपदेनापि तत्परामृश्य तज्ज्ञानाबाध्यत्वं साध्यते, आद्ये सिद्धसाध्यत्वं तदवस्थं तद्भेदे विशिष्टब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वस्य सिद्धान्तिनापि स्वीकारादित्याह * ब्रह्मादिपदेति * यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वेन अपरिच्छिन्नत्वादिविशिष्टत्वेन हेतुना तद्विशि-

त्वासिद्धेः । वेदान्ततात्पर्यगोचरब्रह्मपरत्वे च ब्रह्मश-ब्दस्य धर्मिग्राहकमानबाधो हेतोरसिद्धिश्च, जडत्वं चो-पाधिः तच्चास्वप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्त्वं चात्मनः श्रु-तिन्यायसिद्धमिति न तदसिद्धिर्न वा साधनव्यापक-ता । सर्वेषां चोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वं, कल्पितभेदेनापि

ष्टज्ञानाबाध्यत्वे ऽपीत्यर्थः । द्वितीये तत्त्वमस्यादिवेदान्तानां ब्रह्मादिपद-लक्ष्यस्याद्वयानन्दस्य प्रत्यग्बोधात्मजीवाभेदे तात्पर्यस्य समन्वया-दिसूत्रैर्निर्द्धारितत्वादत्राप्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वाद्धर्मिग्राहकवेदान्त-बाधितविषयं जीवाद्ब्रह्मणो भेदानुमानमाभास इति सङ्ग्रहश्लोकोक्तं बाधमवतारयति * वेदान्ततात्पर्येति * किं च पक्षीकृतस्य वे-दान्ततात्पर्यगोचरब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन तत्र धर्ममात्राभावात् पदा-र्थत्वादिहेतोरसिद्धिरित्याह * हेतोरिति * किं च घटादेर्जडतया दृश्यत्वेन मिथ्यात्वात्तद्विषयज्ञानस्य घटतद्भेदहेत्वविद्यानिवृत्त्ययो-ग्यत्वात्तत्र स्वज्ञानाबाध्यभेदवत्वं जाड्यप्रयुक्तमिति जडत्वमुक्तसा-ध्यव्यापकं साधनवति स्वप्रकाशात्मनि अभावात्साधनाव्यापकं च ततश्च सोपाधिकत्वादयं हेत्वाभास इत्याशयेन जडत्वोपाधित्वादि-त्येतदवतारयति * जडत्वं चेति * ननु प्रमेयत्वातिरिक्तजडत्वा-भावात्तस्य च केवलान्वयित्वात्साधनव्यापकत्वादिना नोपाधित्वमि-त्याशङ्क्याह * तच्चास्वप्रकाशत्वमिति * ननु स्वप्रकाशत्वस्य ग-गनकमलिनीकल्पत्वात्तदभावात्मकास्वप्रकाशत्वमपि तादृशमेवेति नेत्याह * स्वप्रकाशत्वं चेति * स्वप्रकाशत्वं हि विनैव प्रकाशवि-षयत्वं स्वमहिम्नैव स्वसत्ताप्रकारकसंशयाद्यगोचरत्वं ‘ अत्रायं पु-रुषः स्वयं ज्योतिरात्मैवास्य ज्योति ’ ‘ रन्यदेव तद्विदिता ’ दित्या-दिश्रुत्या सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्याऽऽत्मन्यत्रस्था त्रये-ऽपि सत्ताप्रकारकसंशयाभावानुपपत्त्या च मनसः प्रमाकरणत्वनि-रासार्थमुक्तन्यायेन च सिद्धं, घटादौ तु तदभावरूपं जडत्वं सिद्ध-मित्यनवद्योऽयमुपाधिरित्यर्थः । जीवगतो ब्रह्मभेदः स्वप्रतियोगि-ज्ञानाबाध्यः अज्ञातसत्ताकत्वे सति भेदत्वात् सप्रतियोगिकत्वाद्वा

निखिललौकिकवैदिकव्यवस्थितव्यवहारोपपत्तेर्वक्ष्यमाण-
श्रुतिर्बाधश्च(१) तस्मान्नानुमानं भेदे प्रमाणम् ॥ ९ ॥
एवं श्रुतिरपि न भेदे प्रमाणम् ।

घटे पटप्रतियोगिकभेदवदित्यादिहेतूनां पूर्वोक्तानां च विपक्षे बाधकाभावात्सन्दिग्धानैकान्तिकतामप्याह * सर्वेषां चेति * चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । जीवानां परस्परमीश्वराच्च भेदाभावे स्वर्गनरकसंसारित्वादिव्यवस्थानुपपत्तिर्बाधिकेत्याशङ्क्याह * कल्पितेति * अस्या व्यवस्थाया व्यावहारिकत्वात्तादृशभेदं विनाऽनुपपत्तावपि न भेदसत्यत्वं विना काचिदनुपपत्तिरस्ति केवलव्यतिरेकाभावादिति भावः । शुद्धब्रह्मपक्षकानुमानविशेषस्योपजीव्यश्रुतिविरोधः प्रागुक्तः सम्प्रति 'नान्योतो द्रष्टा' 'एषत आत्मान्तर्याम्यमृतः' 'तत्त्वमेव तत्' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्त्वमसीत्यादिभि' र्निरपेक्षाभिरुत्तरभावितया प्रबलाभिः श्रुतिभिर्विरोधात्सर्वे हेतवो बाधितविषया इत्याह * वक्ष्यमाणेति * जीवेशभेदविषयानुमाननिराकरणमुपसंहरति * तस्मादिति * एवं मानाभावादित्यत्र सङ्गृहीतमनुमानप्रमाणाभावं प्रपञ्च्यागमप्रमाणाभावं प्रपञ्चयितुं जीवपरभेदस्यागमाप्रतिपाद्यत्वे हेतून्सङ्गृह्णाति * मानान्तरेति * अत्र भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं परमतेनानूदितं न तु वस्तुवृत्तेन तत्प्रमाणत्वस्य प्राङ्निरासात् तथा चानुभवसिद्धत्वादिति तदर्थः । अतएव नाहमीश्वर इति भेदप्रतीतिरस्तीति तद्विवरणसमये वक्ष्यति 'ऋतं पिबन्तौ' 'द्वा सुपर्णे'त्यादिश्रुतिर्न जीवेशभेदे प्रमाणं अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणमित्यज्ञातेऽर्थे जैमिन्यादिभिः श्रुतिप्रामाण्यस्य न्यायतो निर्धारितत्वेनान्यतोऽवगते भेदे तत्प्रामाण्यायोगात् श्रुत्यापि दुःखादिधर्मी संसारीश्वरो नेत्यादिरूपेणैव भेदप्रतीतेस्तस्य चौपाधिकत्वेन मिथ्यात्वोपपादनादहङ्कारातिरिक्तात्मभेदस्य परेषामपि श्रुत्यर्थत्वेनानभ्युपगमात् श्रुतिजन्यभेदज्ञानस्य स्वर्गापवर्गाख्यप्रयोजनानङ्गतया श्रुतेरध्ययनविधिप्रापितप्रयोजनवत्त्वव्याघातात् 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'त्यादिना भेदज्ञानाज्जन्ममरणाद्यनर्थस्यैव श्रवणाद्वक्ष्यमाणविधया

(१) श्रुतिर्बाधका चेति क० पु० पा० ।

मानान्तरप्रसिद्धत्वान्मिथ्यात्वादप्रयोजनात् ।
श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न श्रुतिर्भेदगोचरा ॥ १० ॥

अस्ति हि श्रुतिप्रतिसन्धानविरहिरणामपि नाहमीश्वर इति भेदप्रतीतिः परं तु स वर्णितरीत्या योग्यानुपलब्धेरभावाद्बिम्बप्रतिबिम्बभेदवन्मायिकः साक्षिमात्रसिद्ध इति (१) ब्रूमः ततश्चानुभवसिद्धे न श्रुतितात्पर्य्यं, विनाऽपि प्रमाणाभावप्रयुक्ततदसत्वशङ्काया-(२)व्यावर्त्तितत्वात् । न च श्रुतिजन्यज्ञानमात्रेण तत्तात्पर्य्यमिति नियमः, तात्पर्य्याभावेपि शब्दशक्त्यादिभिरर्थ-

भेदपरानेकश्रुतिविरोधाच्चेति श्लोकार्थः । मानान्तरप्रसित्वादित्येतद्विवृणोति * अस्तिहीति * तर्हि तत एव भेदः सिद्ध इति मदिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह * परन्तु स इति * भेदे प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वमात्रं स्वीक्रियते तत्र श्रुतिप्रामाण्यवारणाय न तु तत् प्रमाणं तदसम्भवस्योक्तत्वादनुभवमात्रस्य शुक्तिरजतादिसाधारणत्वात्तन्मात्रात्तस्य न सत्वसिद्धिरित्यर्थः । भेदस्यान्यतः सिद्धावपूर्वत्वाभावान्न श्रुतितात्पर्य्यगोचरत्वमित्याह * ततश्चेति * अपूर्वत्वरहिते शब्दतात्पर्य्यं नेत्यत्र न्यायमाह * श्रुतितात्पर्य्यमिति * येन वाक्येन यत्र प्रतीत्युत्पादनेन मानाभावप्रयुक्तासत्वशङ्का निवर्त्यते तस्य तत्र तात्पर्य्यमन्यथा तस्य तदर्थत्वायोगात् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य यागादिगतस्वर्गसाधनत्वादौ भेदे त्वन्यतो निश्चितेऽसत्वशङ्काया एवाभावाच्छ्रुतितात्पर्य्यकल्पनं विफलमित्यर्थः । अर्थप्रतीतिमात्रमेव वाक्यतात्पर्य्यनियामकं किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्यान्यथाप्युपपत्तेर्न तत्कल्पकतेत्याह * न च श्रुतीति * प्रतीतिमात्रस्यार्थे तात्पर्य्यकल्पकत्वेऽतिप्रसङ्गमप्याह * अन्यथेति * ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहविशेष-

(१) वयं इति ख० पु० पा० (२)व्यावृत्तत्वादिति ख० पु० पा० ।

प्रतीत्युपपत्तेः अन्यथा ग्रहैकत्वादावपि तात्पर्यप्रसङ्गः । श्रुतिसिद्धमेव भेदं प्रत्यक्षादिरनुवदतीति विपरीतमेवास्तीति(१)चेन्न । यस्य यत्प्रमाणाधीनासत्वशङ्काव्यावृत्तिस्तत्तत्प्रमेयं भेदश्च निरपेक्षानुभवव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमानाभ्यामेवासद्व्यावृत्ततया सिद्धो न बहुसापेक्षविलम्बितश्रुत्येति श्रुतिरनुवादः । न चानुभवाद्यगो-

चरतया प्रतिपन्नैकत्वेपि तात्पर्य्यं तत्र ग्रहमात्रस्योद्देश्यत्वसम्भवेपि तद्विशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पनायां गौरवात्तस्य पृथगुद्देश्यता स्यात् ग्रहं संमार्ष्टि तच्चैकमिति, ततश्च प्रत्युद्देश्यं ,वाक्यपरिसमाप्तेर्विध्यावृत्तिरूपवाक्यभेदः स्यादिति शब्दावगते तत्र तत्तात्पर्य्यकल्पनमयुक्तं तत्रापतेदित्यर्थः । नन्वेवमपि भेदस्य प्रत्यक्षादिप्रवृत्तेः प्रागपूर्वतया निरपेक्षश्रुतिप्रमेयत्वाच्छ्रुतेस्तत्र तात्पर्य्योपपत्तिरिति शङ्कते * श्रुतिसिद्धमेवेति * प्रत्यक्षादेरपि निरपेक्षतया प्रथमप्रवृत्तिसम्भवाच्छ्रुतिसिद्धभेदानुवादित्वनियमस्तावदयुक्त इत्याह * नेति * तर्हि कस्य चित्प्रथमप्रवृत्ता श्रुतिर्भेदे प्रमाणमित्याशङ्क्य तस्या नियमेनोत्तरभावित्वेन भेदस्य तत्प्रमेयत्वं निराकर्त्तुं प्रमेयत्वनियामकं तावदाह * यस्येति * प्रमाणाभावादिदमसदिति शङ्का यस्य येन प्रमाणेन व्यावर्त्यते तत्तत्प्रमेयमित्यर्थः । श्रुतेर्वाक्यार्थविषये मानान्तरानपेक्षत्वेपि पदपदार्थव्युत्पत्तिसापेक्षत्वात्तस्याश्च प्रत्यक्षानुमानसापेक्षत्वात्तयोः पूर्वं प्रवृत्तिरवश्यमभ्युपेया ततश्चात्मभेदविषययोरपि प्रत्यक्षानुमानयोर्निरूपितरूपयोः स्वसामग्रीतः प्रथमप्रवृत्तेः श्रुत्यनभिधेष्विव तदभिधेयेष्वप्यावश्यकत्वात्तत एवात्मभेदासत्त्वशङ्कानिवृत्तेस्तत्सिद्धभेदानुवादिती श्रुतिरतत्परेत्याह * भेदश्चेत्यादिना * ननु प्रत्यक्षसिद्ध आत्मभेदो व्यावहारिकोऽस्तु, वास्तवस्तु तद्भेदोऽपूर्वः श्रुतिगम्यो भवत्वित्याशङ्क्य श्रुतेरनुवादत्वनिराकरणायैवमपूर्वार्थकल्पने वेदे सर्वत्र मानान्तरसिद्धविशिष्टार्थानुवादभङ्गप्रसङ्गेन भे-

(१) वास्त्विति ख० पु० पा० ।

चरतात्विकभेदः श्रुतिगोचर इति वाच्यम्। जीवे भेदद्वयस्य बाधितत्वात्। नचास्यैव तात्विकत्त्वं श्रुत्यर्थ इति वाच्यम्। पामराणामपि तत्तात्विकबुद्धेः सत्वात् परं तु साऽधिष्टानचैतन्यनिष्टेत्यस्माभिरुच्यते त्वया तु भेदस्यैवेति किं श्रुत्या। न च श्रुतिबलाद(१)स्माभिर्भेदप्रत्यक्षस्य तात्विकविषयत्त्वं कल्पितमिति न श्रुतिवैयर्थ्यमिति

दान्तरस्य बाधितत्वान्नैवमित्याशयेनाह * न चानुभवाद्यगोचर इत्यादिना * तर्हि प्रत्यक्षादिसिद्धभेदानुवादेन तस्य तदसिद्धं वास्तवत्वं श्रुत्या प्रतिपाद्यते इत्याशङ्क्यातिप्राकृतानामपि बाधानुदयेनोत्सर्गतस्तत्सत्यत्वस्यापि सिद्धेर्नैवमित्याह * न चास्यैवेति * भेदे पामराणामपि तात्विकत्वबुद्धिस्वीकारे परस्येष्टापत्तिमाशङ्क्याह * परन्त्विति * सा तात्विकबुद्धिः अधिष्टानचैतन्यनिष्टा वस्तुनस्तत्तात्विकत्वविषयेत्यर्थः। अनिदमि रजतादाविदन्ताप्रतिभासवद्वस्तुतः सद्विलक्षणेऽपि भेदे सदधिष्टानतादात्म्यादेव घटादाविव सत्वबुद्धिः स्वतो भेदादिसत्तायाः श्रुत्यादिबाधितत्वादिति सिद्धान्तिभिः स्वीक्रियते परंण तु सा स्वत एव तत्सत्तागोचरेति, नचैतावता तस्य तात्विकत्वसिद्धिः न वा तस्यापूर्वत्वं येन श्रुतिप्रमेयता स्यादिति भावः। ननु भेदप्रत्यक्षस्य तात्विकातात्विकसाधारणविषयस्य स्मृतिवाक्यस्येव श्रुतिमुपजीव्य तात्विकविषयत्वरूपं प्रामाण्यं परैः कल्प्यते ततश्च स्मृतिसमानविषयश्रुतेरिव प्रत्यक्षसिद्धभेदविषयश्रुतेरपि नानुवादित्वेनाप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह * न च श्रुतिबलादित्यादिना * स्मृतिवाक्यस्य हि पौरुषेयतया मूलप्रमाणापेक्षत्वात्तदर्थस्यालौकिकतया श्रुतिरेव तन्मूलमिति तदपेक्षं तत्प्रामाण्यमिति युक्तं, प्रत्यक्षादेस्तु श्रुतेरिव स्वार्थप्रवृत्तमानान्तरनिरपेक्षत्वान्न तदपेक्षं तत्वावेदनप्रामाण्यं किन्तु स्वतोऽर्थक्रियाकारित्वाद्भेदवदिति परेषामभ्युपगमात्तद्विरुद्धं भेदप्रत्यक्षस्य श्रुत्यपेक्षया तत्वा-

(१) बलादेवा इति ख० पु० पा०।

वाच्यम् । श्रुतेरिव प्रत्यक्षादीनामपि परस्य स्वतः प्रमाणत्वात् यावद्व्यवहारं घटादिवद्बाधाभावाच्च । अत एव सिद्धान्त्यभिमतस्य(१) मिथ्यात्वं श्रुतिर्बाधत इति निरस्तम् । परस्य श्रुति(२)प्रामाण्यप्रत्यक्षेणैवतत्सिद्धेः अन्यथाऽद्वैतवाक्यानां प्रत्यक्षादिबाधोपन्यासस्तवासङ्गत एव स्यात् तस्मान्न प्रत्यक्षादिसिद्धे श्रुतेस्तात्पर्य्यम् । किं चाहमर्थे प्रतीयमानभेदस्योक्तरीत्या सोपाधिकतया मिथ्यात्वेन न तत्र तत्वावेदकश्रुतितात्पर्यम् । न च सो-

वेदकत्वाभिधानमिति भेदश्रुतेः स्मृतिमूलश्रुतिवन्न प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । भेदसत्यत्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि तस्यानादिवादिपरम्परापरिकल्पितस्य प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वस्यासद्वादिप्राप्तासत्वस्येवाभावोऽपूर्वः श्रुतितात्पर्य्यगम्य इति कस्य चित्कल्पनामपवदति * अत एवेति * एतद्विवृणोति * परस्येति * भेदस्य तात्विकत्वं नाम बाधायोग्यत्वं तथा च तद्ग्राहकत्वेनाभ्युपेतप्रत्यक्षादिनैव बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वस्य निषेधसिद्धिः परमते श्रुतेरिव प्रत्यक्षादेरपि तत्वावेदकत्वात्ततश्च न तस्याप्यपूर्वतेत्यर्थः । परस्य प्रत्यक्षादिना द्वैतसत्यत्वसिद्ध्यनभ्युपगमे बाधकमाह * अन्यथेति * भेदस्यापूर्वत्वाभावाच्छ्रुतिर्न तत्परेत्युपसंहरति * तस्मादिति * प्रसिद्धे भेदे इति शेषः । इदानीं मिथ्यात्वादिति श्लोकोक्तहेतुं प्रपञ्चयति * किं चाहमर्थे इति * उक्तरीत्येति * परिच्छिन्नाहङ्कारपरामर्शे सत्येवात्मनि भेदप्रतीतेस्तत्परिच्छेदवद्भेदोऽप्यौपाधिकत्वान्मिथ्येत्युक्तयुक्त्येत्यर्थः । सोपाधिकस्याप्यात्मभेदस्य वास्तवत्वमङ्गीकुर्वाणमेकदेशिनं प्रत्याह * न च सोपाधिकमपीति * घटाकाशादिगतभेदचलनादेर्दर्पणमुखादिगतश्यामत्वादे-

(१) भिमतमिथ्यात्त्व मिति ख० पु० पा० ।
(२) श्रुतिसमानप्रामाण्येति ख० पु० पा० ।

पाधिकमपि किं चित्सत्यं, अर्थक्रियाप्रयोजकत्वलक्षण-
सत्यत्वस्य मिथ्यात्वाविरोधिनः श्रुत्यर्थत्वायोगात् ।
अनुपहिताभिन्ने तस्मिन्नबाध्यतद्भेदासम्भवात् भेदज्ञा-
नादनवद्यपुमर्थाभावेन तस्य तत्परश्रुतिजन्यत्वायोगाच्च,
प्रत्युतो 'दरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति' 'मृत्योः
समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति' भेदज्ञानस्या-

त्यौपाधिकस्य नियमेन मिथ्यात्वस्य सर्वजनीनत्वात्क्वचिदपि तस्य सत्यता न घटत इत्यर्थः । नन्वात्मभेदस्य लौकिकवैदिकव्यवस्थितव्यवहारप्रयोजकतयाऽर्थक्रियाहेतुत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च सत्यस्य कथं मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह * अर्थक्रियेति * न तावदर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं चरमकार्यस्य तदभावेनासत्वापत्त्या पूर्वपूर्वस्याप्यसत्वेन सर्वशून्यत्वापातादर्थक्रियातोऽप्यवच्छिन्नार्थक्रियाऽभावेन तस्या अप्यसत्वापातात्, नाप्यर्थक्रियायोग्यत्वं सत्त्वं परमते नित्यपरिमाणे तस्याऽप्यभावेनासत्वापातात् । नापि तत्सत्वव्याप्तं स्वप्नादाविव मायिकत्वेपि मायामयार्थक्रियाहेतुत्वोपपत्तौ व्याप्त्यभावात् स्वप्नादिवैधर्म्ये च जाग्रद्दशायां मायिकत्वेऽप्यविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतया सति प्रमातर्य्यबाध्यत्वादेवोपपद्यते ततश्च नैतावता सर्वाबाध्यत्वरूपसत्वसिद्धिरिति भावः । किं चोपहितोऽनुपहितादीश्वरादत्यन्तभिन्नः भिन्नाभिन्नो वा, आद्ये भेदस्यौपाधिकत्वकल्पनावैयर्थ्यं, द्वितीयस्त्वसम्भवादयुक्त इति तस्य ततोऽत्यन्ताभेद एव वाच्य इति कथं तद्भेदस्य वास्तवत्वमित्याह * अनुपहितेति * अप्रयोजनादित्येतद्विवृणोति * भेदज्ञानादिति * अध्ययनविध्युपात्तवेदान्तानां फलपर्यवसायित्वमावश्यकं ततश्च स्वर्गादेः क्षयादिदोषग्रस्ततया मुमुक्ष्वभिलषितत्वायोगात् प्रत्यक्षादिजन्यभेदज्ञानादपि तदुपपत्तेश्च नौपनिषदाभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनं, मोक्षस्य तु ' तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती ' त्यात्ममात्रज्ञानाधीनत्वश्रवणात्सोऽपि न तत्फलमित्यभिप्रेत्य भेदज्ञानादनवद्येत्युक्तम् । न केवलं भेदज्ञानादर्थाभावः अनर्थश्च ततः श्रूयते ततोपि श्रुतिर्न तत्परेत्याह * प्रत्युतेति * एतस्मिन्ना-

नर्थहेतुत्वं श्रूयते ‘ अथ येऽन्यथाऽतोविदुरन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति ’ ‘अथ योन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्यो ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु’रित्यादिना भेदस्य निन्दितत्वाच्च न तत्र श्रुतितात्पर्य्यम्। ‘ नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योऽतोस्ति श्रोता नात्र का चन भिदाऽस्तीत्यादिना’ वाक्येनानधिगताबाधितप्रयोजनवद्भेदाभावस्य

त्मनि उत् अपि अरं अल्पं अन्तरं ईषदपि भेदं यः कुरुते भेदाभेदमपि जानाति तस्य जन्मादि भयं भवति इह आत्मनि नानेत्र मिथ्याभूतं नाना वस्तु सत्यत्वेन यः पश्यति स मृत्योर्मरणानन्तरं पुनः पुनः जन्ममरणं प्राप्नोतीत्यर्थः। भेददर्शिनिन्दया भेदस्य श्रुत्या निन्दितत्वादपि न तस्यास्तत्र तात्पर्य्यमित्याह * अथ इति * ‘ आत्मैवेदं सर्वं ’ मित्यद्वैतात्मानमुपसंहृत्य ‘ सवा एष एवं पश्य ’ न्नित्यादिना तज्ज्ञानान्निरतिशयानन्दावाप्तिरूपममृतत्वमुक्त्वा ‘अथ येऽन्यथाऽतो विदु’ रित्यादिना भेददर्शिनो निन्दति अत उक्तरूपाद्वैतादन्यथा भेदेन भूमानं ये विदुस्तेऽन्यराजानः अन्यो राजा स्वामी येषां तेऽन्यराजानोऽस्वतन्त्राइति यावत् ते भिन्नदेवतोपासनादिना क्षयिष्णुलोका भवन्ति इत्यर्थः। ‘तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथे’त्यनात्मज्ञाननिषेधश्च शब्दार्थः। एवं मानान्तरप्रसिद्धत्वादित्यादिहेतूनामसिद्धिं युक्तितो निरस्य श्रुतार्थापत्त्यापि तां निराकुर्वन् श्रुत्यन्तरविरोधादित्येतद्विवृणोति * नान्योऽतोऽस्तीति * अतोऽन्तर्यामिणो ऽन्यो द्रष्टा नास्तीत्यादिनिषेधानां पारमार्थिकद्रष्टृस्वरूपविषयत्वायोगात्तद्विशेषणान्यत्वनिषेधपरत्वं तद्वाक्यानां गम्यते तस्याज्ञातत्वे सत्यत्वे वा प्रयोजनवत्वे वा निषेधायोगादर्थात्तस्य ज्ञातत्वमिथ्यात्वाप्रयोजनत्वानि सिद्धानीति तदुपोद्बलितनिषेधश्रुतिविरोधाद्भेदश्रुतिरन्यपरतया नेतव्या इति भावः। ननु ‘नान्योतोस्ति द्रष्टेति ’ श्रुतिर्द्रष्टृपदेनेश्वरं परामृश्य तस्यैवान्तर्यामिणः सकाशाद्भेदं प्रतिषेधतीति न तस्या जीवेशभेदश्रुतिविरोधितेत्या-

प्रतिपादितत्वाच्च न भेदः सत्यो न वा श्रुत्यर्थः। न चेदं वाक्यमीश्वरस्यैव भेदं प्रतिषेधतीति वाच्यम्। द्रष्टृसामान्यभेदस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् श्रोत्रादिभेदनिषेधस्य प्रसिद्धजीवं विहायान्यत्रासम्भवाच्च, भेदं प्रतिषिध्यै'ष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यभेदप्रतिपादनाच्च, ईश्वरनानात्वस्याप्रसक्तत्वाच्च न निषेधः। किं च 'द्वा सुपर्णेति' न जीवेश्वरभेदपरम्। तथा हि तद्धि 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती' त्यहङ्कारतादात्म्यविशि(१)ष्टजीवमनूद्या 'नश्नन्नन्यो अ-

शङ्क्य द्रष्टृपदेन चेतनसामान्यवाचिना जीवस्याप्युपात्तत्वेनावधारणायोगाच्चेतनमात्रभेदनिषेधपरेयमिति तावदाह * न चेदमिति * वस्तुतस्तु 'नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति मन्तेत्यादिना श्रोत्रादिजन्यज्ञानवत एव ततो भेदप्रतिषेधादीश्वरस्य शरीरेन्द्रियादिरहितस्य तद्वत्तायोगाज्जीवस्यैवान्तर्यामिणः ईश्वराद्भेदनिषेधपरोऽयं सन्दर्भ इत्याह * श्रोत्रादीति * अपि चानन्तरवाक्ये प्रष्टुरुद्दालकस्य जीवस्यान्तर्य्याम्यात्मा स्वरूपमिति जीवेश्वराभेदमभिधायातोऽन्यदार्त्तमित्यन्तर्याम्यतिरिक्तस्य नश्वरत्वाभिधानाज्जीवेशभेद एव तत्र निषेध्य इत्याह * भेदं प्रतिषिध्येति * किं चात्मैकत्वाभाववादिमतेऽपि धर्मिग्राहकमानेनेश्वरस्यान्तर्य्यामिरूपेणैव सिद्धत्वात्तद्भेदस्याप्रसक्तस्य निषेधोऽनुपपन्न इत्याह * ईश्वरनानात्वस्येति * एवं पूर्वोक्तहेतुभ्यः सर्वासां भेदश्रुतीनां सामान्यतस्तत्परत्वं निरस्य प्रत्येकमपि तन्निराकरोति * किं च द्वासुपर्णेति * वाक्यमिति शेषः। अस्यान्यपरतां दर्शयन् भेदे तात्पर्याभावमुपपादयति * तथा हीत्यादिना * अहङ्कारेण तादात्म्यं यस्य स चासौ जीवश्चेति तथोक्तः। अयं हि मन्त्रो जीवस्य पराभिन्नस्यैव बुद्धिविशिष्टरूपेण क-

(१) विशिष्टेति ख० पु० नास्ति।

भि चाकशीतीति' तमेव ततो निष्कृष्याभोक्तृतया दर्शयति विशिष्टानुवादश्च निष्कृष्टाहङ्कारस्य तस्याप्यभोक्तृत्वं प्रतिपादयितुमेव, तथासत्यनुभवविरोधः परिहृतः स्यादन्यथा 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात' मित्युपक्रमस्य 'अन्या वाचो विमुञ्चथेति' भेदवाङ्निषेधस्य 'ब्रह्मैवेदमिति' पूर्ववाक्यस्य 'ब्रह्म वेद ब्रह्मै-

ल्पितभेदस्य भोक्तृत्वमनूद्य तस्यैव तदविशिष्टरूपेणान्यस्य सतस्तदभावं प्रतिपादयति इतरथा 'ऽनीशया शोचति मुह्यमानः' 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' त्यादिवाक्यशेषविरोधापातात् । न च साम्यमुपैतीति मुक्तौ भेदस्य सूचितत्वात्तस्य सत्यत्वमिति वाच्यम् । परमसाम्यस्याभेद एव पर्यवसानादन्यथा 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इत्यादिवचनविरोधात् । अपि चायं मन्त्रः पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेन 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं अनश्नन्नन्योऽभि चाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभि पश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञौ तदेतत्सत्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ' इत्यादिना चित्स्वभावो जीवो जडस्वभावबुद्धितादात्म्यापन्नः सत्वशब्दवाच्य स्तदुपाधिकभेदेन शुद्धचिदात्मनो भिन्नो भोक्तृत्वादिविकारमनुभवति केवलजडस्य भोक्तृत्वायोगात केवलस्तु तद्रहितः शुद्धबोधात्मनाऽभितः प्रकाशत इति बुद्धिकृतभेदाद्यनुवादेन शुद्धजीवस्वरूपपरतया व्याख्यात इति नास्य जीवेशभेदपरतेति भावः । शुद्धजीवस्वरूपे प्रतिपादयिषिते तयोरन्य इति विशिष्टे भोक्तृत्वानुवादः किमर्थ इति वीक्षायामाह * विशिष्टानुवादश्चेति * अनुभूयमानभोक्तृत्वस्य शबलात्मधर्मत्वेऽवगते केवले तन्निषेधः शक्यो वक्तुमनश्नन्नन्य इति, इतरथाऽनन्यथासिद्धानुभवविरोधेन तन्निषेधायोगात् तदर्थमेव तदनुवाद इत्यर्थः । आथर्वणगतस्यास्य मन्त्रस्य जीवेशभेदपरत्वे-तद्गतोपक्रमादिविरोधश्च स्यादित्याह *अन्यथेति * कस्मिन् हि भग-

व भवति ’ इत्युपसंहारस्य च बाधः स्यात्, ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वं अनश्नन्नन्योऽभि चाकशीतीत्यनश्नन्नन्यो अभि पश्यति ज्ञ ’ इत्यादिवाक्यविरोधश्च स्यात्। नापि ‘सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सहेति’ मुक्तौ भेदश्रवणात्तस्य तात्विकत्वम्। ब्रह्मरूपेण युगपत्सर्वानन्दानुभवस्यैव तदर्थत्वान्मुक्तौ तदितरभोगस्यासम्भवात्

व इति’ वाक्यमात्मैव सर्वस्य स्वरूपमित्येतत्परं अन्यथा तज्ज्ञानात्सर्वतत्वज्ञानोपन्यासायोगात्ततश्चेदं भेदविरोध्येव अन्येषां तद्विरोधित्वं स्पष्टमेव *भेदवाङ्निषेधस्येति* तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यद्वितीयात्मन एव ज्ञातव्यत्वाभिधानात् ततोऽन्या भेदविषया वाचो हेया इति प्रतीतेः भेदे विवक्षिते तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । पूर्ववाक्यस्य-द्वा सुपर्णेत्यस्मात्पूर्ववाक्यस्येत्यर्थः। श्रुत्यन्तरगतस्याप्यस्य भेदपरत्वे पूर्वोक्तपैङ्गिब्राह्मणविरोधो दुष्परिहर इत्याह * तयोरन्य इत्यादिना * एवं ऋतं पिबन्ता ’ वित्यत्रापि पिबदपिबतोरौपाधिक एव भेदोऽनूद्यत ‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण ’ इति तत्रैवोपाधिशबलस्य भोक्तृत्वाभिधानानात् ‘एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति ’ प्रतिबिम्बादिभावेन भेदस्याप्यौपाधिकत्वाभिधानादिति द्रष्टव्यम । ननु तैत्तिरीयकश्रुतौ विदुषो मुक्तौ ब्रह्मणा सहभावश्रवणात्तस्य भेदं विनाऽनुपपत्तेस्तस्य च सत्यत्वं विना मुक्तिकालीनत्वानुपपत्तेः सत्यभेदसिद्धिरिति नेत्याह * नापि सोऽश्नुत इति * अत्र स विद्वान् ब्रह्मणा सह सर्वान्विषयानाप्नोतीत्यर्थो न सम्भवति ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्ये ’ दित्यादिबहुश्रुतिविरोधात्, सहयोगे ब्रह्मणेति तृतीयास्वीकारे ‘ सहयुक्तेऽप्रधाने ’ इति पाणिनीयवचनाद्योगे तत्साहित्यस्वीकारप्रसङ्गाच्च ब्रह्मणो भोगाप्राधान्ययोरापत्तेश्च तस्माद्ब्रह्मणेति तृतीयेत्थम्भावे ततश्च तदावरकाविद्यानिवृत्तौ तद्भावं गतो

अन्यथा ‘ सह युक्ते ऽप्रधान ’ इति ब्रह्मणो गुणत्व-भोगयोः प्रसङ्गात् तदुक्तं स्कान्दे ‘सोऽश्नुते सकला-न्कामानक्रमेण सुरर्षभाः । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशय ’ इति । नापि जीवब्रह्मणोर्द्रष्टृद्रष्टव्यभावादि-श्रुतिर्भेदविषया तस्याः कल्पितभेदेनैवोपपत्तेः तत्तात्प-र्य्यगोचरब्रह्मणः सत्यत्वेन तत्प्रामाण्योपपत्तेः । नचाभेद-श्रुतिरेव कल्पिताभेदविषयेति वाच्यम्। अनुभूयमानभेदवि-

विद्वांस्तदन्तर्भूतान् सर्वान्कामान् मानुषानन्दादारभ्योत्तरोत्तरशत-गुणितान् ब्रह्मानन्दावसानान्सह युगपदनुभवतीत्येवैतदर्थो ग्राह्य इत्याह * ब्रह्मरूपेणेत्यादिना * किं चोक्तार्थपरतया श्रुतिरियं ब्रह्म-गीतायां ब्रह्मणा देवान्प्रति व्याख्याता ततो नात्र विवदितव्यमित्याह * तदुक्तमिति * नन्वा‘त्मा द्रष्टव्यः’ ‘ य आत्मानमन्तरो यमयती ’ त्यादिश्रुतिभिर्जीवपरयोर्दर्शनादौ कर्तृकर्मभावस्य, नियमनादौ तु क-र्मकर्तृभावस्य चाभिधानात्तस्य च तात्विकभेदं विनाऽनुपपत्तेस्त-त्सिद्धिरित्याशङ्क्य न तत्पराभेदश्रुतिविरोधाद्भेदस्य वास्तवत्वानुप-पत्तेरतत्परश्रुतिप्रतीतकर्मकर्त्तृत्वादिभावस्य च व्यावहारिकभेदेनै-वोपपत्तेरित्याह * नापि जीवेति * कर्त्तृकर्मभावादिपरत्वाभावे-ऽन्यस्याप्यर्थस्याभावाच्छ्रुतेरप्रामाण्यापात इत्याशङ्क्य ब्रह्मप्रतिपा-दकवाक्यैकवाक्यतया तत्परत्वात् प्रामाण्योपपत्तिरित्याह * तत्ता-त्पर्य्येति * नन्वभेदश्रुतिविरोधाद्भेदश्रुतिः कल्पितविषयेति कथं वै-परीत्यमेव किं न स्यादिति नेत्याह * न चाभेदेति * कल्पितत्वं ह्य-भेदस्यानिर्वचनीयत्वं तच्च तस्य प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकत्वेन वा स्यात्तत्र नोभयमपि घटते भेदप्रतिभासविरोधेनाभेदप्रतिभासा-सम्भवात् तदधीनव्यवहाराभावाच्चेत्याह * अनुभूयमानेति * श्रु-त्यनभिज्ञानामभेदप्रतिभासाभावेपि तदभिज्ञानां तत्प्रतिभासात्तत्प्रा-

(१) तत्रतत्रभो भयमपीति खपु० पा०।

रोधेन प्रातीतिकस्य व्यावहारिकस्यवाऽभेदस्यासम्भवात्, श्रुतिपरिचयहीनानामभेदज्ञानाभावेन तदेकवेद्यस्य मिथ्यात्वे तदप्रामाण्यप्रसङ्गात्।श्रुतेस्तत्र न तात्पर्य्यमिति चेत्। न अज्ञाते पुमर्थसाधने तस्मिन्तात्पर्य्यस्यावश्यकत्वात्। न चान्यपराऽभेदश्रुतिरुपासनापरा वा ऽस्त्विति वाच्यम्। श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनाप्रङ्गात् एकविज्ञानात्सर्वविज्ञान वाचारम्भणमृदादिदृष्टान्तपरमात्मप्रवेशादिभिरभेदोपपादनवैयर्थ्यात् अभेदोपक्रमादिभिस्तत्प्रतिपादनं च न स्यात्, तस्मान्निरवकाशत्वात्तत्परत्वाच्चाद्वैतश्रुतिर्बलवती। अतए-

तिभासिकत्वमित्याशङ्क्य किं श्रुतिस्तत्परा उत नेति विकल्प्याद्ये चैत्यवन्दनादिवाक्यवत्तदप्रामाण्यापात इत्याह * श्रुतिपरिचयेति * ज्ञानाभावेनेत्येतदनन्तरं श्रुतिपरिचयवतामपीति शेषः। द्वितीयं शङ्कते * श्रुतेरिति * अभेदे तात्पर्य्यलिङ्गस्यापूर्वत्वादेः सत्वात्तदभावो न युक्त इत्याह * न अज्ञातेति * भेदश्रुतिविरोधादभेदश्रुतिर्जीवे ब्रह्मसादृश्यपरा तदुपास्तिपरा वाऽस्त्वित्याशङ्क्य तस्या व्यावहारिकभेदानुवादित्वेनाविरोधस्योक्तत्वादिच्छामात्रेणाभेदश्रुतेरन्यपरत्वकल्पनायां श्रुतहान्यादिदोषापात इत्यभिप्रेत्याह * न चान्यपरेत्यादिना * न केवलमभेदश्रुतेरन्यपरत्वे श्रुतहान्याद्यापत्तिः किंतु तत्रार्थवादोपपत्तिश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारपरामर्शफलश्रुतीनां च वैय्यर्थ्यापात इत्याह *एकविज्ञानादित्यादिना* 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' त्यादिभिरभेदोपपादनादित्यर्थः। प्रवेशादिभिरित्यादिपदेन प्रविष्टस्य दर्शनश्रवणादिव्यवहारो गृह्यते। अभेदश्रुतेः कल्पिताभेदविषयत्वान्यपरत्वनिरसनफलमाह * तस्मादिति * सत्यमभेदं विनोक्तरीत्यार्थान्तरासम्भवान्निरवकाशत्वं ततश्च भेदश्रुतेर्दुर्बलायास्तद्विरोधान्न भेदे प्रामाण्यमितिभावः। एवं भेदसत्यत्वे श्रुतिप्रामाण्यं

वार्थापत्तिरपि न भेदे प्रमाणं सत्यभेदं विनाऽनुपपन्नार्थाभावात् भेदे जीवादीश्वरस्यानात्मत्वापत्तिश्च अहमनुभवेऽप्रकाशमानस्य घटादिवदनात्मत्वात्। परमतेऽप्यात्मत्वस्य

निरस्यार्थापत्तिमपि निराकरोति * अत एवेति * एतद्विवृणोति * सत्यभेदमिति * 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्ये' दित्यादिश्रुतिपर्य्यालोचनया सत्यपि वास्तवाभेदेऽनिर्वचनीयव्यावहारिकभेदादेव तादृशाखिललौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तेराश्रयणीयत्वादर्थापत्तेरनुत्थानाद्भेदसत्यत्वे न तत्प्रमाणमित्यर्थः। एवं वास्तवभेदाभावेऽनुपपत्त्यभावमुक्त्वा जीवात्परमात्मनः स्वतो भेदे तस्यात्मत्वानुपपत्तिरिति बाधकमाह * भेदे जीवादिति * जीवाद्भेदे सतीत्यर्थः। किं भेदिमते लोकप्रसिद्ध्यनुसंधानाहमनुभवालम्बनयोग्यत्वमात्मत्वमुत ज्ञानाश्रयत्वं जातिविशेषो वा आद्ये मनोजन्यानुभवे कदापीश्वरस्याप्रकाशमानस्य तदालम्बनत्वयोग्यत्वाभावादनात्मत्वापात इत्याह * अहमनुभव इति * अप्रकाशमानस्येति छेदः। नचेश्वरस्य स्वकीयाहमनुभवे प्रकाशमानत्वसम्भवात्तदभावोऽसिद्ध इति वाच्यं। तस्य दुःखादिधर्म्यहङ्कारगोचरतया क्लृप्तस्य तद्रहिते परमेश्वरेऽसम्भवात् तत्र तत्रेश्वरप्रयुक्ताहंशब्दस्य निरहङ्कारस्वरूपमात्रपरतया वक्ष्यमाणत्वेन तादृशानुभवे प्रमाणाभावाच्चेति भावः। एतेन द्वितीयोऽपि कल्पो निरस्तो वेदितव्यः अहमनुभवागोचरस्य घटादिवत् ज्ञानाश्रयत्वायोगात्। किं च स्वप्रकाशज्ञानस्य तत्स्वरूपत्वेन तदाश्रयत्वाभावादवृत्तेश्च तस्मिन्नसम्भवाल्लाघवेन ज्ञानस्यैवात्मपदाभिलप्यत्वेन तत्र तद्व्यवहारोपपत्तेरन्यथा दुःखाद्याश्रयत्वमेवात्मत्वं किं न स्यादिति, तृतीयेऽपीश्वरस्यात्मत्वानुपपत्तिमाह * परमतेपीति * परैर्ह्यनुगतप्रत्ययालम्बनतया कार्य्यतावच्छेदकतया वा कारणतावच्छेदकतया वा जातिः स्वीक्रियते इति आत्मत्वे चाद्यद्वयासम्भवात्तृतीय एव वाच्यः तत्र चात्मत्वस्य दुःखादिसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सा सम्भवति अवच्छेदकस्यावच्छेद्यानधिकवृत्तित्वनियमात्तस्य तदसमवायिनि तटस्थेश्वरे वृत्त्ययोगा-

सुखसमवायिकारणतावच्छेदकस्य तदनधिकरणे वृत्त्ययोगात्।एवं जीवा अपि न भिद्यन्ते तथाहि ध्वंसाप्रतियोगिदे-

त। न च जीवत्वमेव दुःखादिसमवायितावच्छेदकं तस्य चेश्वरेऽनुपपत्तिरिष्टैव आत्मत्वं तु तत्रापि जीवसाधारणात्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततयोपेयमिति वाच्यम्। जीवत्वस्य दुःखादिमत्वरूपोपाधित्वे गौरवादसम्भवाच्च तदवच्छेदकत्वायोगात् जातिविशेषरूपस्य तस्यानुपदमेव जीवभेदनिरासेन निरसिष्यमाणत्वात् अपरिच्छिन्नचिद्रूपत्वस्यैवोभयत्रात्मपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च न जीवेशानुगतात्मत्वजातिसिद्धिरिति भावः। जीवेशभेदे प्राग्योग्यानुपलम्भनिरासादेव षष्ठप्रमाणमपि न तस्य सत्वसाधकमिति सिद्धम्। एवं प्रमाणाभावाज्जीवेशभेदे तात्विकत्वाभावमुपपाद्य जीवानां कथमेकेन ब्रह्मणाऽभेद इत्याशङ्क्य तद्भेदस्याप्यवास्तवत्वं प्राक्प्रतिज्ञातमुपपादयितुमुपक्रमते * एवं जीवा इति * परस्परमिति शेषः। जीवानां परस्परभेदाभावेऽनुभवविरोध इत्याशङ्क्याहमसौ नेत्याद्याकारेणाहङ्काराद्युपाधिकानिर्वचनीयो भेदोऽनुभवगोचरो, निरुपाधिकवास्तवस्तुभेदो निरस्यत इत्यभिप्रेत्य निरुपाधिकभेदाभावं तावदनुमानेन साधयति * ध्वंसाप्रतियोगीति * अत्र ध्वंसाप्रतियोगी यो देवदत्ताहमनुभवविषयभूतो विशेष्यः स पक्षः तस्य भौतिकदेहाद्यतिरिक्तो यो यज्ञदत्ताहमनुभवविशेष्यस्तत्प्रतियोगिको निरुपाधिको भेदो घटादौ प्रसिद्धः पक्षेपि परैः स्वीकृतस्तद्राहित्यं साध्यं, सिद्धान्ते देहादेरप्यहमनुभवविशेष्यत्वात्तत्र बाधवारणाय ध्वंसाप्रतियोगीति पक्षविशेषणम्। यज्ञदत्ताहमनुभवविशेष्ये तदीयात्मनि सिद्धसाधनतावारणाय पक्षे देवदत्तपदं प्रयुक्तम्। घटे घटत्वमित्यादिपरोपेतदेवदत्तानुभवविशेष्ये घटत्वादौ बाधवारणायाहमनुभवेत्युक्तम्। तद्विषयमात्रस्य पक्षत्वेऽहन्त्वस्यापि तद्विषयत्वेन तत्र बाधः स्यात्तन्निवारणायाहमनुभवविशेष्य इत्युक्तम्। देवदत्तात्मनि यज्ञदत्ताहमनुभवविशेष्यतदीयदेहेन्द्रियादिप्रतियोगिकनिरुपाधिकभेदस्वीकारात्तद्राहित्यसाधने बाधः स्यात्तद्वारणाय साध्ये भौतिकातिरिक्तेत्युक्तम्। देवदत्ताहमनुभवविशेष्ये तदीयात्मप्रतियोगिकनिरुपाधिकभेदस्य परमतेऽपि

वदत्ताहमनुभवविशेष्यो न भौतिकातिरिक्तयज्ञदत्ताहमनुभ-
वविशेष्यप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवान् कार्य्यकारणा(१)

तत्राभावात्सिद्धसाधनतावारणाय यज्ञदत्तेति विशेषणम् । यज्ञदत्तानु-
भवविशेष्यघटत्वादिप्रतियोगिकनिरुपाधिकभेदस्य पक्षे सत्वात्तद-
भावसाधने बाधः स्यात्तद्वारणाय साङ्ख्येप्यहमनुभवेत्युक्तम् ।(२)आ-
त्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात्तत्प्रतियोगिकभेदाभावसाधने बाधः स्यात्त-
द्वारणायाहमनुभवविशेष्येत्युक्तम् । तद्विशेष्ययज्ञदत्तात्मप्रतियोगि-
कसोपाधिकभेदस्य पक्षे स्वीकारात्तन्निषेधे बाधः तद्वारणायानौपा-
धिकेत्युक्तम् । तत्र हेतुद्वयमाह * कार्य्यकारणेति * स्थूलसूक्ष्म-
शरीरे कार्य्यकारणपदार्थः । सिद्धान्ते शरीरेन्द्रियादिषु व्यभिचारवा-
रणाय तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणम् । घटादावात्मत्वे च तद्वारणायाह-
मनुभवविशेष्यत्वादित्युक्तम् । द्वितीयहेतौ पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धिसाध-
नवैकल्यपरिहाराय स्वावृत्तीति विशेषणम् । नन्वेवमपि तयोः स्वावृ-
त्तिपरोक्षज्ञानविषयत्वादीश्वरज्ञानविषत्वाच्च स दोषस्तदवस्थ एव । न
च स्वावृत्तिलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वादिति विवक्षितमिति वाच्यम् ।
तथा सति परमते नित्यातीन्द्रियेषु सिद्धान्ते वाहङ्कारे व्यभिचारा-
पत्तेरिति चेत् न । ज्ञानपदेन प्रकृताहमनुभवस्य विवक्षितत्वात् तथा
चाहमाकारानुभवविषयत्वे सति स्वावृत्त्यहमनुभवाविषयत्वादिति
हेतुर्विवक्षितः । तत्र धर्मादौ व्यभिचारवारणायाहमाकारानुभववि-
षयत्वे सतीत्युक्तम् । तत्र यद्यप्यहंधर्मीत्याकारानुभवोस्ति तथाप्य-
हमाकारांशविषयत्वाभावान्न व्यभिचारः । ज्ञाने च विषयभेदप्रयु-
क्तांशभेदः परैरभ्युपेयते तावन्मात्रस्य भेदादौ व्यभिचारवारणाय
स्वावृत्त्यहमनुभवाविषयत्वादित्युक्तम् । तत्रानुभवाविषयत्वस्याहमनु-
भवाविषयत्वस्य च पक्षदृष्टान्तयोरप्रसिद्धिवारणेन व्याप्तिग्रहोपयो-
गाय स्वावृत्तीत्युक्तम् । न च सिद्धान्तेऽहङ्कारेण व्यभिचारः तन्मते त-
स्याहमाकारवृत्तिविषयत्ववत् स्वावृत्यहमाकारसाक्षिरूपानुभववि-
षयत्वस्वीकारेण तत्र हेत्वभावादित्यादि द्रष्टव्यम् । नन्वङ्कुराद्यक-

(१) देहादा विति खपुपा० ।
(२) व्यतिरिक्तेति खपु० पा० ।

तिरिक्तत्त्वे सत्यहमनुभवविशेष्यत्वात्स्वावृत्तिज्ञानाविषय-त्वाद्वा यज्ञदत्त (१) वत्, व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वाच्च स्वावृत्तीति न व्यर्थम् । सर्वेषामप्यास्तिकानां सङ्घातद्वयातिरिक्त आत्मा सिद्ध इति न पक्षहेत्वसिद्धिः वृत्तिरप्यात्माध्यस्तैवात्मविषयेति न सिद्धान्ते द्वितीयहेत्वसिद्धिरपि । न च यज्ञदत्तसुखाद्यभावानधिकरणत्वं तदी-

तृषकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र शरीरपदवदत्रापि स्वावृत्तिपदमसिद्धिमात्रवारकत्वाद्व्यर्थमिति नेत्याह * व्याप्तिग्रहेति * हेत्वप्रसिद्धिनिवारणेन यद्विशेषणं व्याप्तिग्रहोपयोगि तद्धेतुविशेषणं परैरप्युपादीयते शरीरपदं तु नैवं यथा चक्षुस्तैजसं रूपादिपञ्चसु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादालोकवदित्यत्र रूपादिष्विति विशेषणं तथेदमपीति न व्यर्थमित्यर्थः। ननु ध्वंसाप्रतियोगित्वं कार्यकारणातिरिक्तत्वं चात्मनः सुगतानां लोकायतानां चासम्मतं ततश्च पक्षहेत्वोरसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्व्यतिरिक्तपरीक्षकान् प्रत्येवायं प्रयोग इति नोक्तदोष इत्याह * सर्वेषामिति * ननु सिद्धान्तेऽहमाकारवृत्तेरन्तःकरणपरिणामत्वेन तदेकवृत्तित्वात्तद्विषयस्यात्मनः स्वावृत्त्यहमनुभवविषयत्वात्तदविषयत्वरूपो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यान्तःकरणधर्माणां तदवच्छिन्नात्मन्यध्यासात्तदवच्छिन्नात्मनोऽपि वृत्त्यधिष्ठानतया तदाश्रयत्वस्वीकारात्तस्याऽपि स्ववृत्त्यहमनुभवगोचरत्वमेव । न च तस्य स्वावृत्तिस्वरूपानुभवगोचरत्वमिति वाच्यम् । स्वस्य स्वाविषयत्वायोगादित्यभिप्रेत्य न स्वमतेऽपि हेत्वसिद्धिरित्याह * वृत्तिरपीति * तथापि यज्ञदत्तसुखाद्यभावानधिकरणत्वादिना सोपाधिकत्वाद्धेतुद्वयं व्याप्यत्वासिद्धमित्याशङ्क्योपाधिं निराकरोति * न च यज्ञदत्तेति * यस्मिन् यज्ञदत्तात्मनि स्वप्रतियोगिकभेदराहित्यं तत्र तत्सुखाद्यभावानधिकरणत्वतत्सुखाद्यधिकरणत्वयोः सत्वात्साध्यव्या-

---

(१) यज्ञदत्तअनुभवविशेष्यवत् इति गपु०पा० ।

यसुखाद्यधिकरणत्वं वोपाधिः, सुप्तिकालीने तच्छरीरानवच्छिन्ने च तस्मिन्साध्याव्यापकत्वात् यदवच्छेदेन साध्यं तदवच्छेदेनोपाध्यनङ्गीकारे पक्षे साध्यसत्त्वेऽप्यविविरोधात् । न च देवदत्तसुखाद्यनधिकरणत्वमुपाधिः घटादावपि सत्वात् सुखादेरव्याप्यवृत्तिस्वभावतया पक्षे

पकत्वं साधनवति देवदत्तात्मन्यभावात्साधनाव्यापकतेति तयोस्तत्रोपाधितेति न च वाच्यं । तत्र हेतुमाह *सुषुप्तीति* यज्ञदत्तस्वापकालीने तदात्मन्युक्तसाध्यवत्यपि तदीयसुखप्रागभावाद्यधिकरण उक्तोपाध्योरभावात् साध्याव्यापकत्वं यज्ञदत्तसुखाभावानधिकरणत्वमित्यत्राभावपदेनात्यन्ताभावविवक्षायां यज्ञदत्तशरीरानवच्छिन्ने तदात्मनि तदीयसुखात्यन्ताभावसत्वात्तदनधिकरणत्वसुखाधिकरणत्वयोरभावात्तत्र साध्याव्यापकत्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु साध्यवति यज्ञदत्तात्ममात्रे उक्तोपाध्योरभावेपि तच्छरीरावच्छिन्नात्मनि सत्वात्तयोः साध्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह * यदवच्छेदेनेति * एकावच्छेदेन हि साध्योपाध्योः साहचर्य्यं वाच्यं इतरथा साध्यस्यावच्छेदभेदेनाप्युपाध्यभावेन साहचर्य्यस्वीकारे साध्यवति पक्षेऽवच्छेदभेदेनापि तदभावोपपत्तौ तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावानुमानायोगादुपाधेर्दूषकता न स्यादित्यर्थः । तर्हि यज्ञदत्तात्ममात्रे साध्यव्यापकं देवदत्तसुखाद्यनाधिकरणत्वं तत्रोपाधिरित्याशङ्क्याह * न च देवदत्तेति * किं साध्यसमव्याप्तिकोयमुपाधिः विषमव्याप्तिको वा, नाद्यः साध्याभाववत्यपि घटादावस्य सत्वेन समव्याप्त्यभावादित्युक्त्वा द्वितीये आह *सुखादेरिति* देवदत्तसुखानधिकरणत्वं नाम किं तदधिकरणभिन्नत्वं तदभावाधिकरणत्वं वा, नाद्यः यज्ञदत्तात्मनि तदसम्प्रतिपत्तेः द्वितीये देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो भिद्यते देवदत्तसुखाभावाभाववत्वात् व्यतिरेकेण यज्ञदत्तात्मवदिति प्रतिपक्षोन्नायकत्वं वक्तव्यं तत्रास्य हेतोरवच्छेदभेदेन स्वाभावसामानाधिकरण्यस्य देवदत्तसुखाभाववद्यज्ञदत्तात्माभेदेपि सम्भवादप्रयोजकत्वमिति न प्रतिपक्षतेत्यभिप्रेत्याह * सुखादेरिति * पर-

साध्ये सत्यपि तदुपपत्तेश्च । न च ब्रह्मणि विष्णुमित्रादौ च व्यभिचारः पक्षसमत्वात् ब्रह्मणि प्रथमहेतोरभावाच्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामहमित्यनुभवस्याहङ्कारविषयतया क्लृप्तस्यानहङ्कारे तस्मिन्नयोगात् । न च ब्रह्मण्यहङ्कारे किञ्चित्प्रमाणमस्ति क्वचित्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात्, नापि बाधः प्रत्यक्षतोनौ-

मते ब्रह्मणो जीवान्तरस्य च यज्ञदत्तात्मभिन्नस्य स्वस्वाहमनुभवगोचरत्वात्तत्र हेतुद्वयस्य व्यभिचार इत्याशङ्क्याह * न च ब्रह्मणीति * तत्रापि साध्यस्य सन्दिग्धतया पक्षतुल्यत्वात्ततश्च पक्ष इव पक्षतुल्येऽपि न व्यभिचार इत्यर्थः। एतेनास्य विरुद्धत्वमपि निरस्तं विपक्षावृत्तित्वादेव पक्षविपक्षमात्रवृत्तित्वरूपविरुद्धत्वस्याप्यसम्भवात् । किं च दुःखादिधर्म्यहङ्कारस्य स्वतोऽहमनुभवविषयत्वं तत्तादात्म्यादात्मनस्तद्विषयत्वमिति तद्रहिते ब्रह्मणि तद्विषयत्वरूपहेतोरभावान्न व्यभिचार इत्याह * ब्रह्मणीति * द्वितीयहेतोरपि यथाश्रुतस्य विवक्षितस्य च ब्रह्मण्यभावात्प्रथमेति प्रदर्शनार्थमिति द्रष्टव्यं। ननु लाघवाच्चेतनमात्रस्याहमनुभवविषयत्वाद्ब्रह्मणि तदभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह * अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति * जाग्रत्स्वप्नयोरहङ्कारे सत्यहमित्याकारानुभवदर्शनात्सुषुप्तौ तल्लये तददर्शनादहङ्कारस्याहमनुभवविषयत्वमावश्यकं तस्य च परमप्रेमास्पदादिस्वभावप्रत्यगात्मतयाऽनुभवादहङ्कारतादात्म्यापन्नप्रत्यगात्मनोपि तद्विषयत्वं तद्द्वारकमित्यहङ्काररहितं ब्रह्मणि तद्विषयत्वं न सम्भवतीत्यर्थः। ब्रह्मण्यनहङ्कारत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह * न च ब्रह्मणीति * न तावज्जीवानां ब्रह्माहङ्कारे किंचित्प्रमाणमस्ति परकीयाहङ्कारस्य परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात् ब्रह्मण्यहङ्कारसाधकलिङ्गाद्यभावाच्च, प्रत्युत अनहङ्कर्त्तयितव्यंनैवच तस्य लिङ्गं अनामरूपं निरहं प्रपद्यते इत्यादिवचनात्तदभावनिश्चयाद्ब्रह्मण्यहङ्कारो नास्तीत्यर्थः । नापि 'अहमात्मा गुडाकेश' 'अहमादिश्च मध्यं च' 'त्यादौ परमेश्वरप्रयुक्ताहंशब्दानुमिततदीयप्रत्यक्षं तदहङ्कारे प्रमाणमिति युक्तं उ-

पाधिकात्मभेदाप्रतीतेः । नापि तस्मिन्किंचिल्लिङ्गमस्ति, सुखाद्यनुसन्धानानुसन्धानव्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। नापि श्रुतिबाधः अन्तःकरणाद्यविशिष्टात्मभेदस्य श्रुतौ क्वाप्यदर्शनाद्बन्धमुक्तव्यवस्था कर्मण्यधिकारानधिकारादिव्यवस्था चान्तःकरणादिविशिष्टभेदेनाप्युपपद्यत इति न बाधिका । ननु देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवान् तद्दुःखाननुसन्धातृत्वात् सम्मतवत् अन्यथा हेतूच्छित्तिः। न चौपाधिकभेदे(१)प्युपप-

क्तविधया तत्र मुख्यार्थासम्भवान्मायाशबलब्रह्मस्वरूपमेवाहङ्कारकारणं तत्र लक्षणया बोद्ध्यत इत्याशयेनाह * क्वचिदिति * एवमुक्तहेत्वोरनैकान्तिकतां निरस्य कालातीततां निराकरोति *नापीति* किमत्र प्रत्यक्षं बाधकमनुमानं,वाऽर्थापत्तिर्वाऽऽगमो वा तदनुपपत्तिर्वेति विकल्प्य क्रमेण निराकरोति * प्रत्यक्षत इत्यादिना न बाधिकेत्यन्तेन * देवदत्तो यज्ञदत्तो नेत्याद्याकारेण शरीराद्युपाधिकभेदस्यैव प्रतीतेर्न निरुपाधिकस्तद्भेदः प्रत्यक्षगोचर इत्यर्थः । * नापि लिङ्गमिति * निष्कृष्टाहङ्कारे निर्विशेषात्मनि लिङ्गस्यासम्भवात् सम्भावितस्याप्यनन्तरमेव प्रतिपक्षनिरासावसरे निरसिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । अर्थापत्तिनिरासाय सुखादीत्याद्युक्तं तत्र प्रथममौपाधिकभेदेनैवेति प्रयोक्तव्यं अस्य सत्प्रतिक्षतां निराकर्त्तुं प्रथमं प्रतिपक्षानुमानं शङ्कते * नन्विति * तस्य यज्ञदत्तस्य यद्दुःखं तत्स्मरणशून्यत्वादिति हेत्वर्थः। न च यज्ञदत्तदुःखविषयपरोक्षज्ञानवतो देवदत्तस्य तत्स्मरणसम्भवादसिद्धो हेतुरिति वाच्यम्। तद्दुःखविषयपरोक्षज्ञानशून्यस्यैव पक्षत्वेनोक्तदोषाभावादिति भावः। ननु तस्य तदनुभवाभावादेवास्मरणं न भेदादित्यप्रयोजकत्वमित्याश-

(१) भेदादपीति ख० पु० पा० ।

त्तेरप्रयोजकता, उपाधिभेदातिरिक्तौपाधिकभेदस्याननुभवात् असम्भवाच्चेति चेन्नौपाधिकभेदाभावे कस्य तर्ह्यनुस-

ङ्घाभेदे तदनुभवस्याप्यावश्यकतया तत्स्मरणापत्तिरिति बाधकमाह * अन्यथेति * स्वतोऽभेदेऽप्यन्तःकरणाद्युपाधिकभेदादन्यस्य सतोऽन्यदुःखाननुभवितृत्वोपपत्तेरप्रयोजकता तदवस्थेत्याशङ्क्याह * न चौपाधिकेति * किमुपाधिगतभेद एवान्यत्रात्मनि प्रतीतेरौपाधिक इत्युच्यते तदतिरिक्तभेदो वा ,आद्ये तव देवदत्तयज्ञदत्तात्मभेदाभावादनुसन्धानादिव्यवस्थाऽनुपपन्नेत्यभिप्रेत्य द्वितीय आह * उपाधिभेदेति * घटाकाशादौ जलचन्द्रादौ चौपाधिकभेदानुभवस्य 'सविशेषणे हि विधिनिषेधाविति' न्यायेनोपाधिभेदविषयतयाऽन्यथासिद्धेस्तदतिरिक्ताकाशादिभेदे मानाभावादात्मन्यपि तदभावः सिद्ध इति न तदधीनानुसन्धानादिव्यवस्थेत्यर्थः । किं च किं भेदस्यौपाधिकत्वमुपाधिजन्यत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं तदधीनसम्बन्धवत्त्वं वा, नाद्यः भेदस्यानादित्वात्तदानीमपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाप्रमिताभेदे सति तद्भेदासम्भवाच्च, द्वितीये भेदज्ञानस्य प्रमात्वे तद्विषयसत्यभेदस्यात्मन्यावश्यकत्वान्मदिष्टसिद्धिः, तवाप्याकाशादौ तत्प्रसङ्गश्च, तस्य भ्रमत्वे च भ्रमविषयभेदस्याऽऽत्मन्यभावात्तदधीनव्यवस्थाया असम्भवादन्यथा तस्य भ्रान्तित्वायोगात्, न तृतीयः भेदे स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धासम्भवात्तस्य चानादित्वेनोपाध्यधीनत्वायोगात् तस्मादौपाधिको भेदो न सम्भवतीत्याशयेनाह * असम्भवाच्चेति * एवमनुसन्धानादिव्यवस्थानुपपत्त्या पूर्ववादिना प्रतिपक्षहेतोरप्रयोजकत्वे निरस्ते सिद्धान्ती तावदनुसन्धानादेरात्मधर्मत्वमुपेत्य सोपाधिकभेदेनाप्युक्तव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजकत्वं तदवस्थमिति प्रतिपक्षानुमानं दूषयति * नेति * औपाधिकभेद एवासम्भवत्युक्तमित्याशङ्क्य तात्त्विकस्य तस्यासम्भवेऽप्यनिरूपितरूपः सोऽभ्युपेयः अन्यथा त्वदीयव्यवस्थाया एवासम्भवात्तदनुपपत्तेर्दूरापेतत्वादित्याह * औपाधिकेति * अनुसन्धातृत्वतदभावयोर्व्यवस्था नाम परस्परभिन्नाधिकरणकत्वं तत्त्वात्मैक्यवादिनोऽसम्प्रतिपन्नमिति देहाद्यतिरिक्तात्ममात्रस्य सर्वदुःखानुसन्धानापादनमिष्टमित्यर्थः । देवदत्तादिशरीरभे-

न्धानमापाद्यते सिद्धान्ते देवदत्तयज्ञदत्तात्माभेदेन यज्ञदत्तानुभवस्यैव तदीयत्वात्, न च देहस्यानुसन्धातृत्वमस्ति।देवदेत्तात्मशरीरेणापि तज्ज्ञानात्प्रवर्तेतेति चेन्न। तच्छरीरप्रवृत्तौ हि तदवच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायि ज्ञानं कारणं मृतशरीरे प्रवृत्त्यदर्शनात्।न च यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नं ज्ञानं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशवृत्ति, न वा परमते ज्ञानं व्याप्यवृत्ति। न च मृतशरीरे मनःसंयोगविरहान्न प्रयत्नादिकमिति वाच्यम्। प्रेतशरीरावच्छिन्ने तस्मिंस्तस्य

देन व्यवस्था किं न स्यादित्याशङ्क्याचेतनस्य तस्य स्मर्तृत्वाद्यभावात्तदुपाधिकात्मभेदाभावे शिरःपादादिवत्तस्य तद्व्यवस्थायामप्रयोजकत्वेत्याह * न च देहस्येति * ऐकात्म्यमतेऽपि प्रवृत्तिसाङ्कर्याभावसिद्धये तद्धेतुप्रयत्नादेरप्यसाङ्कर्यरूपा व्यवस्थाऽऽस्थेया ततश्च तदधिकरणात्मभेदसिद्धिरितरथा यज्ञदत्तशरीरोत्पन्नज्ञानादिना देवदत्तशरीरेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कते * देवदत्तेति * प्रवर्त्तेतेति * यज्ञदत्तज्ञानगोचर इति शेषः। किं परमते ज्ञानादिकमव्याप्यवृत्ति व्याप्यवृत्ति वा, आद्ये ऐकात्म्येऽपि यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायिज्ञानस्य परमत इव तत्रैव प्रयत्नजनकत्वात् प्रयत्नवदात्मसंयोगकारणिका क्रिया यज्ञदत्तशरीर एव जायते देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशे तु तज्ज्ञानादेरभावादेव तत्कारणकप्रवृत्तेरप्यभावोपपत्तावात्मभेदो न कल्प्य इत्याह * न तच्छरीरेति * विपक्षे बाधकमाह * मृतशरीर इति * एवं सति मरणानन्तरमेव प्रेतशरीरं प्राप्तस्य तत्रत्यज्ञानादिना मृतशरीरप्रवृत्त्याद्यापत्तिर्न तथा दृश्यत इत्यर्थः। न द्वितीयः अपसिद्धान्तापत्तेरित्याह * न वा परमते इति * ज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि मृतशरीरवदात्मनि मनः संयोगाख्यकारणाभावादेव तत्र प्रयत्नाद्यभावो न ज्ञानाभावादित्याशङ्क्याह * न च मृतेति * किं मृतशरीरवदात्ममात्रे मनःसंयोगाभावः उत तदव-

सत्वात् यज्ञदत्तज्ञानजनकमनःसंयोगादेर्देवदत्तशरीरेऽप्यभावात्, तस्य च मनःसंयोगस्य स्वजन्यज्ञानगोचर एव प्रवर्त्तकत्वात्, ज्ञानस्य स्वजनकमनसाऽसन्निकृष्टशरीरान्तरावच्छिन्नात्मधर्मागोचरत्वात्। अत एव बालादिशरीरभेदेऽपि यथाऽनुसन्धानं तथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरपि स्यादिति प्रत्युक्तम्। येन मनसा यदनुभूतं तेनैव तत्स्मरणमि-

च्छिन्नात्मप्रदेशे नाद्य इत्याह * प्रेतेति * द्वितीये तद्वदेव यज्ञदत्तदेहोपहितात्मवृत्तिज्ञानजनकमनः संयोगस्य देवदत्तदेहोपहितात्मन्यभावात्तत्र यज्ञदत्तस्य न प्रवृत्त्यादिप्राप्तिरित्याह *यज्ञदत्तेति* देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनि यज्ञदत्तज्ञानजनकमनःसंयोगाभावेऽप्यन्यमनःसंयोगस्य सत्वात्तत एव यज्ञदत्तज्ञानगोचरे देवदत्तस्य प्रवृत्तिःस्यादित्याशङ्क्याह * तस्य चेति * देवदत्तादिदेहावच्छिन्नात्ममनः संयोगस्येत्यर्थः। मनःसंयोगस्य स्वजन्यज्ञानद्वारा तद्गोचर एव प्रवर्त्तकत्वादेतज्जन्यज्ञानस्य यज्ञदत्तज्ञानगोचराविषयत्वाभावेन नायं तत्र प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। ननु कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात्त्वमते शरीरान्तरोत्पन्नतज्ज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणशरीरान्तरसम्बन्धिकृतिविषयत्वसम्भवात्ततः शरीरान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह * ज्ञानस्येति * प्रवर्त्तकज्ञानस्येत्यर्थः। असन्निकृष्टो यः शरीरान्तरावच्छिन्न आत्मा तद्धर्मस्तद्गता कृतिस्तदविषयत्वादित्यर्थः। मनःसन्निकर्षस्य ज्ञानद्वारा स्वाश्रयात्मप्रदेशे एव कृतिजनकत्वात्तस्या एव स्वसमानप्रदेशवृत्तिप्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वात्प्रदेशान्तरवर्त्तिकृतेः प्रदेशान्तरवर्त्तिज्ञानजन्यत्वायोगात्सा न तद्गोचरेति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। एवमेकस्यैवात्मनः स्वरूपेण सर्वसुखाद्यनुसन्धातृत्वेऽप्यवच्छेदभेदेन व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्घटत इत्युक्ते सम्प्रत्यैकात्म्ये शरीरभेदेऽपि बालादिशरीरेणानुभूतस्य स्थविरशरीरेऽनुसन्धानवद्देवदत्तादिशरीरेणानुभूतस्य शरीरान्तरेऽप्यनुसन्धानं स्यादित्याशङ्कां निराकरोति *अत एवेति* अतःशब्दार्थमेवाह *येनेति* उभयवा-

ति स्थितावनतिप्रसङ्गात् । ननु सर्वस्मिञ्जन्मनि मन एकमित्यत्र प्रमाणाभावात्कथं जातमात्रस्य जन्मान्तरानुभूतस्मरणमिति चेत् । न तद्भेदेऽपि प्रमाणाभावात्, संशये तु स्मरणबलादेकमिति कल्प्यतां आत्मभेदकल्पनायां गौरवात् करणगणवेष्टितस्यैवात्मनः परलोकगम-

दिसम्मतान्तःकरणैक्यतदभावाभ्यामेवोभयत्रापि देहभेदेपि देहान्तरानुभूतानुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थोपपत्तेर्गौरवादप्रयोजकत्वाच्च नात्मभेदोऽपि कल्प्य इत्यर्थः । येन मनसेत्युक्तनियमस्य व्यभिचारं शङ्कते * नन्विति * *प्रमाणाभावादिति * मनस आनन्त्येन जन्मान्तरेऽन्यस्य मनसः सम्भवादिति शेषः । जातमात्रस्य गोवत्सादेः स्तन्यपादौ प्रवृत्तिदर्शनात्तद्धेतोरिष्टसाधनताज्ञानस्य जन्मान्तरानुभूतेष्टोपायत्वस्मरणान्यस्यासम्भवात्तत्स्मरणे मनोन्तरजन्यत्वसम्भवात्कथमुक्तनियम इत्यर्थः । परमते बालादिदेहभेदेऽप्यन्तःकरणैक्याभ्युपगमात्तद्वदेव जन्मान्तरेपि तदभेदोपपत्तेरुक्तनियमसिद्धिरितिपरिहरति * न तद्भेद इति * देवदत्तादिदेहभेदे मनोभेददर्शनाद्भिन्नकालीनदेहभेदेऽपि मनोभेदः सम्भवतीत्याशङ्क्योभयथा सम्भवेपि बाल्याद्यनुभूतस्मरणादाविव जातमात्रस्य स्मरणेपि तन्मूलानुभवजनकमनोजन्यत्वमेव युक्तं तस्य क्लृप्तत्वादित्याह * संशय इति * आत्मैक्यादेव स्थविरादौ जन्मान्तरे च देहान्तरानुभूतस्मरणं नान्तःकरणैक्यादिति किं न स्यादित्याशङ्क्य तथा सत्यात्मभेदः स्मरणाभावप्रयोजको वक्तव्यः तथा च गौरवमित्युक्तमित्याह * आत्मभेदेति * जन्मान्तरेऽन्तःकरणभेदाभेदसंशयं स्वीकृत्य लाघवादभेद उक्तः सम्प्रति ‘ समानः सन्नुभौ लोकावनु सञ्चरति ’ ‘ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनु उत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती’ त्यादिना पूर्वलिङ्गपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य लिङ्गाश्रितविद्याकर्मादिवशाद्देहान्तरप्राप्तिश्रवणात्तदभेदे न संशय इत्याह * करणगणेति * तस्यान्तःकरणाभेदस्य । नचैवं सिद्धान्ते सुषुप्तौ मनसो नष्टत्वेनाद्य-

नादिप्रतिपादकश्रुत्या तस्य सिद्धत्वाच्च। वस्तुतस्तु न बाल्यादिशरीरं भिद्यते प्रत्यभिज्ञानात् तज्जनकादृष्टे सति तन्नाशायोगात् नाशकान्तराभावाच्च, प्रथमशरीरे क्लृप्तजनकादिव्यापाराभावात् द्वितीयादिशरीरस्य ब्राह्मण्यादेरनुत्पत्तौ जातिकुलगोत्रादिव्यवस्थाऽसम्भवात्परिमाणभेद-

ह्यस्तनवस्तुगोचरस्मरणानुपपत्तिरिति वाच्यम्।'तदापीतः संसारव्यपदेशा' दिति न्यायेन स्वापादावनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेणावस्थितस्यैव लिङ्गस्य पुनर्जाग्रदादावुद्भवस्वीकारेण स्मरणाद्यभावप्रयोजकतद्भेदाभावादिति भावः। एवं बाल्याद्यवस्थासु देहभेदमङ्गीकृत्य मनस एकत्वादनुसन्धानादिव्यवस्थोपपत्तिरित्युक्तं इदानीमङ्गीकारं परित्यजति *वस्तुतस्त्विति* स एवाहं चैत्रपुत्रः स एवायं ब्राह्मण इति स्वपरप्रत्यभिज्ञादर्शनादित्यर्थः। उपपत्तितोऽपि बाल्यादिशरीरैक्यमुपपादयति * तज्जनकेति * एकस्य न युगपदनेकदेहयोगः अदर्शनादप्रयोजकत्वादसम्भवाच्च, क्रमेण च देहभेदे पूर्वपूर्वनाशे सत्येवोत्तरोत्तरोत्पत्तिर्वक्तव्या तत्र किं प्रारब्धकर्मनाशः पूर्वनाशे कारणं समवाय्यसमवाय्यन्यतरनाशो वा, नाद्यः तस्य यावज्जीवभोगसुखाद्युत्पादनाय शरीरारम्भकत्वेन तत्पूर्वं तन्नाशायोगादित्यर्थः। द्वितीयस्त्वनुपलब्धिपराहतः। न च बाल्यादिशरीरसंस्थानभेदात्तदारम्भकावयवसंयोगभेदे पूर्वसंयोगनाशः कल्प्य इति वाच्यं। सत्यपि पूर्वसंयोऽगेवयवान्तरसंयोगान्तरादेव संस्थानभेदोपपत्तेरित्याशयेनाह * नाशकान्तरेति * उत्तरदेहस्यापि प्रथमदेहे क्लृप्तकारणादेवोत्पत्तिः कारणान्तराद्वा नोभयथापीत्याह * प्रथमशरीर इत्यादिना * द्वितीयादिशरीरस्येत्यस्य काकाक्षिन्यायेन पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामन्वयः। अत्र प्रथमेऽनुपलम्भविरोधः द्वितीये विशिष्टपित्रादिजन्यत्वस्य ब्राह्मण्यादिप्रयोजकत्वाद्द्वितीयादिदेहे पित्रादिव्यापाराभावात् ब्राह्मण्यादिव्यवस्थाभावापत्तौ तदधीनव्यवहारनियमो न स्यादित्यर्थः। ननु बाल्याद्यवस्थापन्ना देहाः परस्परं भिद्यन्ते भिन्नपरिमाणत्वात्

स्यानिर्वचनीयस्याङ्गुल्यग्रहृदयाद्यवच्छिन्नशरीरे सङ्कु-
चितविस्तृतपटादिपरिमाणभेदवदाश्रयभेदानियतत्वाच्च,
तस्मात्पररीत्याऽप्यैकात्म्ये नानुसन्धानादिप्रसङ्गः। वस्तुत-
स्त्वच्छेदकभेदादवच्छिन्नभेद इति न कोपिदोषः स्थू-
लसूक्ष्मादिघटाद्यवच्छिन्नस्य दशविंशतिपदार्थाश्रयस्य न-
भसः स्वरूपकार्यभेदानुभवात् नभोमात्रस्य श्रोत्रत्वे सर्वश-

कुचलामलकबिल्ववदित्याशङ्क्य व्यभिचारेण दूषयति * परिमाणे-
ति * एकस्मिन्नपि शरीरे मूले स्तम्भः स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म इति वत्तत्त-
दवयवावच्छिन्ने युगपन्नानापरिमाणदर्शनादेकत्र जलूकादौ क्रमेण
नानापरिमाणदर्शनाच्च न परिमाणभेदो द्रव्यभेदव्याप्तः । न च त-
त्रावयवपरिमाणानामेव नानात्वं न त्ववयविपरिमाणस्येति वाच्यम्।
शरीरत्वसामानाधिकरण्यानुभवविरोधात् शिरःपाणिपादाङ्गुल्याद्य-
वच्छिन्नावयविन्येकविधपरिमाणान्तराननुभवादसम्भवाच्च वेष्टितप्र-
सारितकटादावुपविष्टोत्थितदेहादौ च परिमाणभेदानुभवस्य बाध-
काभावात्, क चित्परिमाणेऽप्ययावद्द्रव्यभावित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः
पार्थिवरूपादिविशेषवदुपपत्तेश्च परिमाणभेदो न द्रव्यभेदनियत
इति भावः । पराभिमतात्मन एकत्वेऽप्यन्तःकरणभेदादेवानुसन्धा-
नादिव्यवस्थावत्तदधीनकर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवस्थाया अप्युपपत्तेरात्म-
भेदो न कल्प्य इति उपसंहरति * तस्मादिति * नानुसन्धानादि-
प्रसङ्गोऽनुभवरहितस्येति शेषः । एवं पररीत्येह परमतेऽप्यात्मभेदं
निरस्य वस्तुतत्त्वमाह * वस्तुतस्त्विति * एवं च देवदत्तादीनां
शरीराद्यवच्छेदभेदेन भिन्नत्वान्नान्यानुभवादिनाऽन्यस्य स्मरणादि-
प्रसङ्ग इति भावः । यदवाद्यवच्छेदकभेदं विनाऽवच्छिन्नभेदाननुभ-
वादित्यादि तत्राह * स्थूलेति * घटभेदेन द्वे छिद्रे इत्यवच्छिन्नन-
भसः स्वरूपतो भेददर्शनात स्थूलसूक्ष्मघटाद्यवच्छिन्नाकाशयोर्भेदा-
भावे प्रेक्षावतां सूक्ष्मावकाशं परित्यज्य बहुपदार्थस्थापनाय स्थूला-
वकाशान्वेषणाद्यनुपपत्तश्च तयोर्भेदोऽवश्यमभ्युपेयः स च यद्यप्य-

ब्दोपलम्भप्रसङ्गश्च तज्जातीयस्य ग्रहणेनादृष्टविशेषस्यापि सत्वाच्च, नियमेन शब्दोपलम्भस्यादृष्टसाध्यत्वे तदनुपलम्भस्य शब्दे सत्यपि सम्भवेन तदभावानुभवायोगाच्च चक्षुर्गोलकादावदर्शनेन श्रोत्रगोलकसम्बन्धस्य साक्षात्कारा-

भेदसमसत्ताको न सम्भवति एकत्राबाधितप्रत्यभिज्ञासिद्धवास्तवाभेदे सति तत्समसत्ताकतद्भेदस्य विरोधात् तथाप्याकाशधर्मिप्रतियोगिकभेदसाक्षात्कारस्य सविषयत्वाय स्थूलसूक्ष्मच्छिद्रेषु नियतसङ्ख्याकसमानपरिमाणपदार्थस्थितिनियमाय चानिर्वचनीयः सोऽभ्युपेयः अत एव सविशेषणो हीत्यादिन्यायोऽनिर्वचनीयवादिनां प्रत्यसम्मतत्वादुपाधेर्विशेषणादन्यत्वाच्च नोदाहर्त्तव्यः। एतेनोपाधिजन्यत्वादिविकल्पासहत्वादौपाधिको भेदो दुर्निरूप इति निरस्तम्। अनिर्वचनीये निरूपणानर्हत्वस्य भूषणत्वात् । वस्तुतस्तु उपाधिसम्बन्धस्यागन्तुकत्वे तदधीनोत्पत्तिस्थितिकत्वमेव भेदस्यानिर्वचनीयस्यौपाधिकत्वं अनाद्यविद्योपाधिकजीवेशभेदस्य त्वनादितया जन्यत्वाभावादनादेरपि कार्य्यप्रागभावस्य परमते कारणाभावाधीनस्थितिकत्ववदुपाध्यधीनस्थितिकत्वमेवौपाधिकत्वमित्यनिर्वचनीयौपाधिकभेदादेवानिर्वचनीयसकलव्यवस्थोपपत्तिरिति भावः।उपाधिभेदव्यतिरेकेणौपाधिकभेदानङ्गीकारे बाधकमाह *नभोमात्रस्येति*कर्णवलयावच्छिन्नं नभः श्रोत्रं तच्च स्वसमवेतशब्दग्राहकमिति हि परैरुपेयते तस्य यदि तदनवच्छिन्नान्नभसो न भेदस्तदा नभोमात्रं श्रोत्रमिति तेनैकस्य तत्समवेतसर्वशब्दोपलम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः। सर्वशब्दानां श्रोत्रसमवायेऽपि तदुपलम्भकादृष्टविशेषाभावान्न सर्वोपलम्भ इत्याशङ्क्याह * तज्जातीयस्येति * दृष्टसामग्रीसम्पादनद्वारैवैतादृशकार्य्येऽदृष्टस्यापि योगादन्यथा पराभिमतमनआद्यसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। अदृष्टस्य साक्षाच्छब्दोपलम्भहेतुत्वे बाधकान्तरमाह * नियमेनेति * सत्यपि शब्द इत्यस्यानन्तरमदृष्टाभावेनेति शेषः। यत्राभावाधिकरणे तर्कितप्रतियोगिसत्वं तदनुपलब्धिविरोधतया तर्कितुं शक्यं तत्र तदनुपलब्धिरभावग्राहिकेति परैरभ्युपेयते श्रोत्रे सत्यपि शब्दसमवायेऽदृष्टाभावात्तदनुपलम्भे सति श्रोत्रे तर्कितस्यापि शब्दस्यानुपलब्धिविरोधित्वेन तर्कितुमशक्यत्वात्तदनुपलब्ध्या तत्र तदभावनिश्चयो न स्या-

हेतुत्वाच्च । संयोगतदभावाधिकरणयोरौपाधिकभेदाभावे मूलत्वाग्रत्वयोरुभयोरप्युभयसामानाधिकरण्यनियमेनैकतरावच्छेदनैकतरानु(१)भवो न स्यात् स चावच्छिन्नभेदोऽबाधितस्वरूपप्रत्यभिज्ञानाद्वास्तवो न भवति अनिर्वचनीयस्तु परस्य नास्त्येवेति सर्वोऽपि व्यवहारो दत्तजला-

दित्यर्थः । ननु श्रोत्रवत्तद्गोलकसम्बन्धस्यापि शब्दोपलब्धिहेतुत्वात्सर्वशब्दस्य च तत्सम्बन्धाभावादप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * चक्षुर्गोलकादाविति * गोलकस्य साक्षात् ग्राह्यसम्बन्धो न तद्ग्रहणहेतुः चक्षुर्गोलके तदभावेऽपि दूरस्थवस्तुदर्शनात् श्रोत्रादिगोलक साक्षाच्छब्दादिसम्बन्धासम्भवाच्च, परम्परासम्बन्धस्तु श्रोत्रगोलके सर्वशब्दसाधारण इति सर्वग्रहणं दुर्वारमिति भावः । किं च मूले वृक्षः कपिसंयोगी अग्रे नेति मूलत्वावच्छेदेनैव संयोगस्याग्रत्वावच्छेदेनैव तदभावस्यानुभवाद्विरुद्धयोस्तयोर्युगपदेकवृत्तित्वायोगाच्च मूलाग्रवृक्षयोर्भेदोऽभ्युपेयः मूलत्वाग्रत्वावच्छिन्नवृक्षभेदाभावे च तयोरुभयोरपि संयोगतदभावोभयसमानाधिकरणत्वाद्वृक्षत्वादिवदेकैकमात्राधिकरणतावच्छेदकत्वायोगात् भावाभावयोरसाङ्कर्यानुभवो न स्यादित्याह * संयोगेति * एवमौपाधिकभेदं प्रसाध्य तस्य सत्यत्ववादिनमेकदेशिनं प्रत्याह * स चेति* अबाधितेति च्छेदः । भेदाभेदयोर्विरुद्धयोरेकत्र सत्वायोगेनैकत्रापरस्याध्यस्तता वाच्या तत्राभेदस्य स्वरूपत्वेन निरपेक्षस्य प्रत्यभिज्ञासिद्धस्य त्रैकालिकत्वेनाधिष्ठानत्वसम्भवात्तत्राध्यस्तभेदस्य धर्म्यादिसापेक्षस्य न सत्यतेत्यर्थः । एवं स्वमतेऽनिर्वचनीयभेदेन तादृशव्यवहारव्यवस्थामुपपाद्य परमते तदनङ्गीकाराद्बाधाभावादेर्व्यवस्थितत्वायोगात्तदधीनव्यवस्थितव्यवहारविप्लवः स्यादित्युपसंहरति * अनिर्वचनीयस्त्विति * नास्त्येवेत्यत्र तन्मत इति शेषः । एवं तावदेकात्मन एव सुखदुःखाद्याश्रयत्वं स्वीकृत्यावच्छेदकान्तःकरणादिभेदेन तदुपाधिकात्मभेदेन वा तदनुभवानुसन्धाना-

(१) कतरस्यानु इति खपु० पा० ।

ञ्जलिरेवान्तःकरणस्यैव सिद्धान्ते सुखाद्युपादानत्वादपि नातिप्रसङ्गः। अत एव न पदार्थत्वादिकमपि भेदसाधकं, सर्वेषामेव भेदहेतूनां 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'एको देव' इत्यादिश्रुत्या 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथाऽऽत्मैकोऽप्यनेकः स्याज्जलाधारेष्विवांशुमानिति' याज्ञवल्क्यवचनेन 'ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः। सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केन चित्क्वचि' दित्यादिभारतादिवचनेन बाधश्च।

दिव्यवस्थेत्युक्तम। सम्प्रति 'कामः सङ्कल्प' इत्यादिश्रुतेः परिशेषानुमानाच्च सुखादेर्मनोधर्मत्वे सिद्धे परमतवदाश्रयभेदेन तदुपाधिकसाक्षिभेदेन च सर्वव्यवस्था घटत इत्याह * अन्तःकरणस्यैवेति * उक्तविधया कल्पितभेदेनापि सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवान् पदार्थत्वादित्याद्यनुमानं भेदमात्रसाधने सिद्धसाधनं वास्तवभेदसाधने चाप्रयोजकमित्याशयेनाह * अत एवेति * आगमबाधितत्वाच्च प्रतिपक्षानुमानदौर्बल्यमाह * सर्वेषामिति * याज्ञवल्कीयवचनं दृष्टान्तद्वयमवच्छिन्नरूपः प्रतिबिम्बरूपो वा जीव इति मतद्वयेपि भेदो मिथ्यैवेत्यभिप्रायेणोपात्तमिति द्रष्टव्यम। एवं जीवभेदसत्यत्वे प्रमाणाभावमुपपाद्य जीवस्वरूपपर्यालोचनयापि तदसम्भवं वक्तुं तस्य तावदणुत्वं निराकरोति * किं चेति * देवदत्तात्मा जीवो नाणुः तत्प्रत्यक्षविषयत्वात् घटादिवदित्यभिप्रेत्य विपक्षे बाधकमाह * सर्वाङ्गेति * गन्धवत्सुखादेरपि स्वाश्रयसम्बन्धं विनाऽप्यन्यत्र प्रसराच्छरीन्तरव्यापितेत्याशङ्क्याह * युगपदिति * एकस्मिन्देहे अणुजीवबहुत्वे तेषामैकमत्यस्य नियमेनासम्भवाद्युगपद्विरुद्धदिक्क्रियतया देह उन्मथ्येत तदेकत्वे तु तस्य व्यवहितावयवद्वये युगपत्सम्बन्धासम्भवात् हस्तद्वयाङ्गुलिमात्रे युगपदनुभूयमानानेकप्रयत्नस्य शिरोमात्रे पादमात्रे च युगपद्व्यवस्थितसुखदुःखयोश्च सर्वजनीनानुभवो न स्यात्

किञ्च जीवो नाणुः सर्वाङ्गव्यापिसुखादेर्युगपद्विच्छिन्न देशद्वये यत्नादेरननुभवप्रसङ्गात् । नापि विभुर्विभुत्वे गगनादिवदवान्तरजात्यनुपपत्तेः सर्वशरीरेषु युगपद्भोगप्रसङ्गात् । न च तददृष्टारब्धशरीरे एव तस्य भोग इति वाच्यम् । अदृष्टं हि स्वाश्रय एव भोगं जनयतीति नियमः न त्वदृष्टकार्य्यमप्यदृष्टाश्रय एव स्वकार्य्यमिति देवदत्तशरीरक्रिया आत्मान्तरे संयोगादिवदपूर्वभोगोपपत्तेः देवदत्तप्रयत्नार्जितगृहादिवद-

दृष्टान्तोऽप्यसम्प्रतिपन्न एव 'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं के चिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रित' मितिन्यायमूलबादरायणवचनाद्गन्धस्य जलादावाश्रयानुवृत्तिकल्पनवदन्यत्रापि तत्कल्पनादिति भावः । एवं जीवस्य ब्रह्मात्मतां विना स्वतो विभुत्वमप्यनुपपन्नमित्याह * नापीति * विभुत्वस्य द्रव्यत्वावान्तरजात्यनाश्रयत्वेन गगनादौ व्याप्तिदर्शनाज्जीवस्यापि विभुत्वे तदभावप्रसङ्गान्न स्वतो विभुत्वमिति ब्रह्मात्मनैव तद्वक्तव्यं तथा च मदिष्टासिद्धिरित्यर्थः । किं चैकात्म्यवादे भोगसाङ्कर्य्यं परिहृतमेव अनन्तविभ्वात्मवादे तु सर्वेषां सर्वे भोगाः स्युरिति भोगसाङ्कर्य्यं दुष्परिहरमित्याह * सर्वशरीरेति * नन्वेकैकस्य सर्वशरीरसंयोगेऽपि तत्तददृष्टारब्धे शरीरे तस्य तत्तद्भोगनियमान्नातिप्रसङ्ग इति नेत्याह * न च तददृष्टेति * एकैकदेहस्यैकैकात्ममात्रादृष्टारब्धत्वमङ्गीकृत्य तस्य देहस्य स्वारम्भकादृष्टाश्रयजीवे एव भोगहेतुत्वनियमो न युक्त इत्याह * अदृष्टं हीति * स्वकार्य्यमित्यत्र जनयतीत्यनुषङ्ग इतीत्यत्र नियमः इत्यनुषङ्गः । तत्र हेतु * देवदत्तेति * संयोगादिवदिति * तत्क्रियाश्रयशरीरसंयोगादिवदित्यर्थः । विभागादेरादिपदार्थः । * अपूर्वभोगोपपत्तेरिति * देवदत्तशरीरेणात्मान्तरगतादृष्टफलभोगोपपत्तेरित्यर्थः । देवदत्तशरीरगततत्तत्तीर्थस्नानादिक्रिय-

न्यस्यापि तत्र स्वादृष्टाद्भोगसम्भवान्मृतशरीरेऽपि प्रसङ्गाच्च । प्रदेशान्तरवर्तिमनःसंयोगाद्युगपद्दशाङ्गुल्यवच्छेदेन दशप्रयत्नवन्मनुष्यशरीरावच्छिन्नात्मवृत्त्यदृष्टादन्यत्र भोगवन्मृतशरीरेऽपि तत्सम्भवात् । पुत्रादिशरीरजीवनयोः पित्राद्यदृष्टायत्तत्वाच्च, प्रतिशरीरं भिन्न-

याऽऽत्मान्तरेऽप्यपूर्वभोगयोरुपपत्तेरिति वार्थः । तदुक्तमदृष्टानियमादिति' । स्वभोगाय देवदत्तोपार्जितदेहेऽन्यस्य भोगादिर्न युक्त इत्याद्यव्याख्यामाशङ्क्याह *देवदत्तेति* देहे तददृष्टारब्धत्वस्य तद्भोगनियामकत्वमङ्गीकृत्याप्याह *मृतशरीर इति* न च तत्र मनः संयोगादिकारणाभावादेव न भोग इति वाच्यम् । मरणानन्तरभावियातनादेहादौ तत्सत्त्वात् । एवमपि प्रदेशान्तरवर्त्तिहेतोर्न प्रदेशान्तरे फलोदय इत्याशङ्क्याह * प्रदेशान्तरेति * हृदयादिप्रदेशवृत्त्यणुमनसः आत्मसंयोगादित्यर्थः । एवमेकैकदेशस्यैकैकादृष्टारब्धत्वमङ्गीकृत्य तस्य भोगनियमं प्रत्यप्रयोजकत्वमुक्त्वाऽङ्गीकारं परित्यजति * पुत्रादीति * प्रजाकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्यादिशास्त्रात्पुत्रादिदेहस्य पित्राद्यदृष्टेनापि जन्यत्वावगमात् पुत्रपश्वादिदेहेष्वपि विभोः पित्राद्यात्मनो भोगः स्यात् पुत्रादेश्च तत्र भोगो न स्यात् तद्देहस्य स्वादृष्टमात्रारब्धत्वाभावात् । वस्तुतस्तु विभ्वात्मनानात्वमते सर्वात्मसंयुक्तशरीरादिगतक्रियाजनितादृष्टस्य तद्धेतुप्रयत्नादेर्वा नियामकाभावादेकात्ममात्रवृत्तित्वानुपपत्तिः । न च तन्मात्राश्रितप्राक्तनादृष्टारब्धदेहादिजनितप्रयत्नादि तस्यैवेति नियमोपपत्तिरिति वाच्यम् । पुत्रादिदेहे तन्मात्रादृष्टजन्यत्वासम्भवस्योक्तत्वात्प्राक्तनादृष्टमेतदीयमेवेत्यत्रापि नियामकाभावाच्च । न च तदीयदेहादृष्टयोः प्रवाहानादित्वात्सर्वत्र नियमोपपत्तिरिति वाच्यम् । तयोः क्वचिदपि कार्य्यकारणभावनियमस्याक्लृप्तत्वेनान्धपरम्परादोषापातात् 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्त' इत्यादिश्रुतिरपि 'यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्' 'एक एव हि भूतात्मेति' श्रुत्यनुरोधेनोपाधिपरिच्छिन्नजीवेष्वन्यतः प्राप्तहे-

स्यात्मनो विभुत्वे प्रमाणाभावाचाहमिहैवास्मि सदने जानान इति तत्परिच्छेदस्यैवाबाधितानुभवसिद्धत्वात्सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वादित्यादिहेतूनां प्रत्यक्षबाधाददृष्टस्याश्रयसम्बन्धं विनैव स्वमहिम्ना शब्दवत्कार्य्यान्त-

त्वनुवादेन फलनियमविधिपरा तस्माद्भिन्नात्मस्वदृष्टाधीना भोगव्यवस्थेति मनोरथमात्रमिति भावः । एवं भिन्नात्मनां विभुत्वेऽनुपपत्तिमुक्त्वा तत्र प्रमाणमपि नेत्याह *प्रति शरीरमिति* किं तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमुतानुमानं नाद्यः, तेन जीवे परिच्छेदस्यैवानुभवादित्याह *अहमिहैवेति* न चायमनुभवो देहादिविषय इति शङ्क्यं तस्य प्राङ्निरस्तत्वादित्यभिप्रेत्याबाधितेत्युक्तम् । जीवो विभुः सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वा न्नित्येन्द्रियग्राह्य (१) गुणाश्रयत्वाद्वा स्वाद्वितीयक्षणनियतस्वविनाशसामग्रीकविशेषगुणवत्वाद्वा आकाशवदित्यनुमानं तत्र मानमिति द्वितीयं कल्पं निराकरोति * सर्वदेति * प्रत्यक्षमहमिहैवेत्यनुभवः । न च प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वान्नानुमानबाधकतेति वाच्यम् । बाधकाभावेन तस्य भ्रमत्वासिद्धेः । न चोक्तानुमानं बाधकं परस्पराश्रयापत्तेः विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वाच्च, आद्यहेतोश्च केषां चिन्मते मनसि तमसि च व्यभिचाराद्द्वितीयतृतीययोस्त्वस्मिन्मते पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धत्वाच्चेति भावः । नन्वस्मदादिभोग्यवस्तुनो देशान्तरादावुत्पद्यमानस्यास्मददृष्टजन्यत्वाददृष्टस्य च स्वाश्रयानुवृत्तिं विना देशान्तरीयेण स्वतः सम्बन्धायोगात् सम्बन्धाभावे वाऽदृष्टस्य जनकत्वायोगात्तदाश्रयस्याविभुत्वे तस्य देशान्तरादौ कार्य्यजनकत्वानुपपत्तिरिति नेत्याह*अदृष्टस्येति*परमते विभोरप्यात्मनो विभुनाऽऽकाशेन सम्बन्धाभावेपि स्वरूपसम्बन्धादेवात्मगतादृष्टाद्यथाऽऽकाशे शब्दादि जायते तद्वत्परिच्छिन्नात्मगतादृष्टादपि स्वरूसम्बन्धमहिम्नैव देशान्तरादौ कार्य्यजन्म सम्भवति न चाकाशेऽप्यात्मसंयुक्तभेर्य्यादिद्वारा परम्परया ऽदृष्टप्रत्यासत्तिरस्तीति वाच्यम् । परिच्छिन्नात्मसंयुक्ताकाशादिद्वारापि सा

---

(१) गुणः सुखादिः ।

रेपि जनकत्वसम्भवाच्च, कायव्यूहशास्त्रस्य प्रत्यक्षसिद्धपरिच्छेदानुरोधेन परमतेऽभेदश्रुतेरिवान्यार्थत्वात् तस्माज्जीवाणुत्वविभुत्वयोरयोगात्स्वतो मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्तेः सर्वात्मनो ब्रह्मणः श्रुतिस्मृत्यादिसिद्ध औपाधिकप्रदेश एव जीव इति न जीवानामपि भेदः। एतेनेदं निरस्तं क्लृप्तप्रमाणासम्भवे हि प्रमाणान्तरं कल्पनीयं न त्वनुभवसिद्धभेदपरित्याग इति, श्रुतिविरोधेऽभिन्नेऽपि भेदसम्पादकतया क्लृप्ताज्ञाने च सति

सुलभेति मुधा विभुत्वोपगम इति भावः। जीवस्याविभुत्वे 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधे'त्यादिश्रुते' 'रात्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ। योगी कुर्य्याद्बलं प्राप्य कैश्चित्सर्वां महीं चरेत्। प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। सङ्क्षिपेत्तु पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानिवेति' स्मृतेश्च युगपदनेकदेहपरिग्रहाविषययोः का गतिरित्याशङ्क्य तयोर्भूमविद्यायोगविधिस्तुत्यर्थतया 'विरोधे गुणवाद' इति न्यायेन विदुषः स्वच्छन्दतामात्रपरत्वस्य वा सर्वात्मब्रह्मरूपेणोपासनापरत्वस्य वा त्वन्मते न्याय्यत्वादित्यभिप्रेत्याह * कायव्यूहेति * अभेदश्रुतेः तत्त्वमादिश्रुतेः। एवं जीवानां स्वतो विभुत्वे साधकाभावं बाधकं चोक्त्वा स्वतो मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वादनित्यत्वप्रसङ्गेन तन्निराकुर्वन् कल्पितभेदेन ब्रह्मणोंऽशा एव जीवास्ततस्तद्भेदोऽपि न वास्तव इत्युपसंहरति * तस्मादिति * जीवपरभेदादौ प्रसिद्धप्रमाणाभावेपि समस्तमहाजनसिद्धतत्प्रतीतिनिर्वाहाय प्रमाणान्तरं कल्प्यमिति ततस्तस्य सत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * एतेनेति * तद्विवृणोति * श्रुतिविरोधइति * मानान्तराविरोधे सत्येव हि कल्पना प्रवर्त्तते अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् महाजनप्रसिद्धेश्च देहात्मप्रत्ययवदुपपत्तेर्भेदप्रतीतिमात्रस्य प्रबलाभेदश्रुतिबाधितविषयत्वेन भ्रमत्वे सति तत्कारणतया क्लृप्ताज्ञानत एव त-

(१)तदयोगात् भेदानुभवस्य देहात्माभेदप्रत्ययवद्यावद्बाधं प्रामाण्योपपत्तेः तस्मान्नास्ति भेदे प्रमाणम् । किं च विभागः पृथक्त्वं वा न जीवेश्वरभेदः तयोर्धर्मिद्वयप्रत्यक्षाधीनप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षातिरिक्तं च भेदे न किं चित्प्रमाणमित्युक्तम् । नापि वैलक्षण्यं भेदः विविधलक्षण-

त्वुपपत्तेश्च न मानान्तरं कल्प्यमित्यर्थः । भेदानुभवस्य भ्रमत्वे तदधीनलौकिकवैदिकव्यवहारा विफलाः स्युरित्याशङ्क्य तस्य यावद्बाधं व्यावहारिकप्रामाण्यान्न फलविसंवाद इति दृष्टान्तमाह * भेदानुभवस्येति* तदुक्तं देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादिति' आत्मनिश्चयात् असंसार्यात्मतत्त्वनिश्चयपर्यन्तमित्यर्थः । एवं मानाभावादयुक्तेश्चेति प्राचीनश्लोकोक्तमानाभावं प्रसाध्य निगमयति * तस्मादिति * इदानीमयुक्तेश्चेत्येतद्विवृणोति * किं चेति * विभक्तादौ सर्वत्र नियमेन भेदव्यवहारदर्शनाद्विभागादेरपि परमते भेदत्वसम्भवाज्जीवेशादिभेदे सत्यत्वं वदन् प्रष्टव्यः किं सर्वत्र विभाग एव भेदः पृथक्त्वं वा वैलक्षण्यं वा अन्योन्याभावो वा वस्तुस्वरूपं वेति, तत्र न प्रथमौ सम्भवतः तयोर्गुणादावसम्भवात जीवेशयोर्जीवानां च विभुत्वेन विभागासम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्याह * विभाग इति * किं च तत्र किं प्रत्यक्षं प्रमाणमन्यद्वा न प्रथम इत्याह * तयोरिति * तयोर्विभागपृथक्त्वयोः। तथा चेश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात्तन्निरूपितयोः तयोः प्रत्यक्षत्वायोग इत्यर्थः । द्वितीये प्रागुक्त एव तन्निरासो द्रष्टव्य इत्याह * प्रत्यक्षातिरिक्तमिति * तृतीयं निरस्यति * नापीति * किं विविधलक्षणवत्त्वं वैलक्षण्यं विरुद्धलक्षणवत्त्वं वा, न प्रथमः एकस्मिन्नपि पृथिव्यादावनेकविशेषगुणवति प्रत्येकमनेकलक्षणसत्त्वादित्याह * विविधेति * न द्वितीय एकाधिकरणकत्वाभावलक्षणस्य नियमेन भिन्नाधिकरणकत्वलक्षणस्य वा विरोधस्य तज्ज्ञानस्य च भे-

(१) तदयोगात्—मानान्तरकल्पनायोगादित्यर्थः ।

वत्वस्यैकस्मिन्नपि सत्वात्, विरुद्धलक्षणवत्वस्यातिरिक्तभेदतद्ग्रहाधीनत्वादहङ्कारातिरिक्ते आत्मनि ब्रह्मविलक्षणत्वे प्रमाणाभावाच्च, अहङ्कारश्च नात्मेत्युक्तं तस्मादन्योन्याभावः स्वरूपं वा भेदो वाच्यः तत्र न तावदन्योन्याभावः सम्भवति तत्प्रतियोगिप्रमाणयोरसम्भवात् तत्र परमते न घटादिः प्रतियोगी अभेदविरोधिभेदस्य तदभावतया तदयोगात्। न च घटादिरेवाभेदः तदधिक-

दान्तरतज्ज्ञानापेक्षत्वादन्योन्याश्रयात् । न च परस्परात्यन्ताभावनैयत्यं धर्माणां विरोध इति वाच्यम् । तस्यापि धर्मभेदाधीनत्वात्तस्मान्नायं भेदो न वा एतज्ज्ञानं भेदज्ञानमित्याशयेनाह * विरुद्धेति * किं च ब्रह्मवैलक्षण्यं चेदात्मनि ततो भेदस्तत्किमहङ्कारातिरिक्तात्मन्यस्तीत्युच्यतेऽहङ्काररूपे वा, आद्येऽपि किं वस्तुतस्तदुत तन्मात्रं, नाद्यः धर्मिग्राहकमानेनाहङ्कारातिरिक्तात्मनः कूटस्थचिन्मात्रतया सिद्धस्य वास्तवब्रह्मवैलक्षण्याभावात् । द्वितीयस्त्वयुक्तः प्रतिबिम्बादौ व्यभिचारात्। नापि प्रथमद्वितीयः दृश्यत्वादिनाऽहङ्कारानात्मत्वस्य साधितत्वादित्याह* अहङ्कारातिरिक्तेत्यादिना * एवं परेषां काशकुशावलम्बनसमं पक्षत्रयं निरस्य तत्सम्मतं चतुर्थपञ्चमपक्षद्वयं परिशेषयित्वा चतुर्थं तावदसम्भवेन दूषयति*तस्मादित्यादिना*ननु भूतलादि घटादि नेति प्रतीतेर्घटाद्येव प्रतियोगीत्याशङ्क्याह*तत्रेति * किं घटाद्येव तत्प्रतियोगि तत्तादात्म्यं वा नाद्यः भेदस्याभेदविरोधितया तदभावत्वेन घटप्रतियोगिकत्वायोगादित्यर्थः। घटस्यैव तत्प्रतियोग्यभेदत्वान्नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह * न च घटादिरिति * अभावप्रतियोगिनोर्विरोधाभावे तदभावानुपपत्तेस्तयोर्विरोधो वाच्यः स च तयोरेकदैकत्रावस्थानायोग्यत्वमेव तथा च घटाधिकरणे तत्प्रतियोगिकाभावरूपतद्भेदायोगात् तयोरभेदः स्यात् । न चान्योन्याभावातिरिक्ताभावस्यैव प्रतियोगिनोक्तविरोध इति वाच्यम् । लाघवेनाभावत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् पश्चादन्यत्रैवायं नियम इति

रणे तद्भेदाभावप्रसङ्गात् । तादात्म्यं भेदप्रतियोगि इति चेन्नतावत्तादात्म्यं घटस्वरूपातिरिक्तं तत्र न तावत् घट इति बुद्धिः प्रमाणं घटघटत्वतद्वैशिष्ट्यादन्यस्य तदविषयत्वात् । नापि घटो घटाऽभिन्न इति बुद्धिस्तद्विषया, तस्या भेदाभावविषयत्वात् । स एवतादात्म्यमिति चेत्तर्हि भेदतादात्म्ययोरन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानतया नैकमप्यनुभूयेत । न च घटाभावाभावो घट इव भेदाभावोऽप्यभावोपस्थितिं विनैव ज्ञायत इति वाच्यम् । घटे घटत्वस्येव विधिरूपस्य भेदाभावेऽन्यस्याभावात् । न च तत्रापि क-

सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वेनानुमानकथोच्छेदप्रसङ्गाच्च वक्ष्यमाणविधया प्रतियोग्याद्यनिरूपणेनान्योन्याभावस्याद्याप्यसिद्धत्वाच्चेति भावः । द्वितीयं शङ्कते * तादात्म्यमिति * तदपि घटादिस्वरूपमेव तदतिरिक्तं वा, नाद्यः प्रागुक्तदोषानपायादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति *नतावदिति* तत्र प्रमाणाभावं हेतुमाह *तत्रेति * घटातिरिक्ततादात्म्ये घट इत्यनुभव एव मानं घटादयमभिन्न इत्यनुभवो वा, नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीयमपवदति *नापीति* घटतादात्म्यं किं तद्भेदाभावादतिरिक्तं स एव वा, आद्येऽभिन्न इति बुद्धेर्भेदाभावगोचराया न तादात्म्यसाधकतेत्याह * तस्या इति * द्वितीयं शङ्कते * स एवेति * तत्र किं भेदाभाव एव तादात्म्यमु[illegible] भावस्वभावमपि, आद्ये भेदस्याप्यभेदाभावमात्रस्वभावतयोभयज्ञानस्याप्यन्योन्यज्ञानाधीनतापत्तावेकोपि न सिद्ध्येत् परैर्भावाभावयोः परस्परविरहात्मत्वस्यानभ्युपेतत्वाच्चेत्याशयेनाह * तर्हीति * उक्तदोषं परिहरन् द्वितीयपक्षमाशङ्क्य निराकरोति * न च घटाभावेत्यादिना * अभेदस्य भावस्वभावत्वे बाधकाभावात्सोऽभ्युपेय इति कथं तदभाव इत्याशङ्क्य तत्साधकस्याप्यभावान्नैवमित्याह * न च तत्रापीत्यादिना * पृथक्

श्चिद्धर्मोऽस्त्विति वाच्यम् । अभिन्न इति बुद्ध्या भेदविरहविषयया(१) तदसिद्धेः तदन्यस्य तद्विषयज्ञानस्यादर्शनाच्च । न च घटबुद्धे(२)रेव तादात्म्यमपि बाधकाभावाद्विषयोऽस्त्विति वाच्यम्। घटत्वस्मृतिजन्यघटज्ञाने तस्य प्रकारतयाभानायोगात् औपाधिकधर्मस्य निर्विकल्पकायोगात् घटत्वस्मरणजन्यघटज्ञानसमानाकारज्ञानस्य त-

घटतादात्म्यज्ञानादर्शनेपि तस्य घटज्ञान एव प्रकारतया सिद्धिरित्याशङ्क्याह * न च घट इति * किं सर्वस्मिन् घटसविकल्पके स प्रकार उत क्वचिदेव स्वविषयनिर्विकल्पजन्ये नाद्य इत्याह * घटत्वेति * भानायोगादिति * तस्य प्रागनुपस्थिततया प्रकारत्वायोगादित्यर्थः । द्वितीये घटे पृथुबुध्नोदराकारवत्तत्किं सखण्डं तादात्म्यमखण्डं वा आद्ये आह * औपाधिकेति * उपाधिनिरूपकस्तद्घटितस्वरूपस्य निर्विकल्पकायोगादित्यर्थः । निर्विकल्पकाविषयस्यापि सखण्डस्य सविकल्पकविषयत्वं घटते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाहेतुत्वादिति मन्वानं प्रति तद्विशिष्टज्ञानमेवायुक्तमित्याह*घटत्वस्मरणेति*न च घटत्वस्मरणजन्यघटज्ञानस्याप्यस्मिन्मते तादात्म्यप्रकारत्वसम्भवान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सत्यतिप्रसङ्गात् कल्पकाभावेन निर्विकल्पकस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्चेति घटत्वस्मरणजन्यज्ञानं न तादात्म्यप्रकारकमिति भावः । तद्विषयनिर्विकल्पकं तदधीनतत्प्रकारकसविकल्पकान्तरं चाङ्गीकृत्यापि घटत्वमात्रस्मरणजन्यघटसविकल्पकाधीनभेदानुभवे घटतादात्म्याभावरूपभेदो न प्रकाशते तत्प्रतियोगिभूततादात्म्यस्योक्तघटज्ञानाविषयत्वेन प्रतियोगिज्ञानाभावात् । न चैतदेव ज्ञानं तादात्म्यनिर्विकल्पकजन्यमपीति वाच्यम् । निर्विकल्पस्मरणयोर्यौगपद्यायोगात् तयोः क्रमिकत्वे च प्रथमोपस्थितस्यैव सामग्रीबलाद्विशिष्टज्ञानं स्या-

(१) विषयतयेति खपु० पा० ।

(२) घट इति बुद्धेरिति खपु० पा० ।

दन्यस्यापि तदधिकाविषयत्वायोगात् घटत्वस्मरणजन्य-घटज्ञानाधीनभेदज्ञानस्य तदभावाविषयत्वप्रसङ्गाच्च। अत एव तादात्म्यमप्यखण्डः कश्चिद्धर्मो घटादिनिर्विकल्पक-विषय इति घटप्रत्यक्षे तदपि प्रकारतया प्रतीयत इति प्रत्युक्तम् । शाब्दघटज्ञानाद्भेदज्ञानाभावप्रसङ्गात् तस्य घटशब्दादनुपस्थितेः जात्यतिरिक्ताखण्डधर्माभ्युपगमे तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ जात्यभावप्रसङ्गाच्च । अनित्यस्याखण्डस्य रूपादावयोगात् घटान्यस्याखण्डधर्म-

दिति नोक्तप्रकारसम्भव इत्याशयेनाह * घटत्वस्मरणेति * तादात्म्यस्याखण्डधर्मत्वपक्षे दोषमाह *अत एवेति * उक्तदोषादेवेत्यर्थः । दोषान्तरमाह *शाब्देति* तस्य तादात्म्यस्य । घटादिपदस्य घटत्वादिजात्यालिङ्गितव्यक्तिमात्रबोधकत्वे नायं घट इत्यादिशब्दात् घटादिगततादात्म्याप्रतीतेस्तदभावात्मकभेदावगमो न स्यादित्यर्थः । किं च स्तम्भः कुम्भाद्भिन्न इत्यादिरूपेण प्रतीयमानभेदप्रतियोगितादात्म्यं सर्वकुम्भेष्वेकमनेकं वा, आद्ये पटादावप्येवमेव तत्तत्तादात्म्यस्यैक्यप्रसङ्गेन तेनैव तत्तदनुगतव्यवहारोपपत्तौ प्रमाणाभावात्तदतिरिक्तजात्यभ्युपगमः परेषां मुधा स्यादित्याह * जात्यतिरिक्तेति * द्वितीये प्रतिकार्य्यं भिन्नस्य तस्य कार्य्यात् प्राक्सत्वे मानाभावात्तज्जन्यता वाच्या तथा च गुणादिषु जन्यधर्मानाश्रयेषु तादात्म्यायोगेन तद्भेदो न स्यात् तादात्म्यकार्य्यानवस्था च दुर्वारा स्यादित्यभिप्रेत्याह * अनित्यस्येति*प्रस्तावाभिप्रायेणाखण्डस्येत्युक्तम् । किं च घटतादात्म्यान्योन्याभावः किं घटभेदस्तदत्यन्ताभावो वा, आद्ये तस्य घटेपि सत्वात् घटोपि स्वस्माद्भिन्नः, स्यात् द्वितीये घटान्यतादात्म्यात्यन्ताभावो घटभेदो न स्यात् तदन्यप्रतियोगिकत्वात् पटत्वाभाववत् न स्याच्च काप्यत्यन्ताभावातिरिक्तोऽन्योन्याभाव इत्याशयेनाह * घटान्यस्येति *समानतयेत्यत्र घटभिन्नत्वं समानता । विभागादिवदे-

स्य घटत्वादिसमानतया तादात्म्यात्यन्ताभावस्य घटाघप्रतियोगितया तद्भेदत्वानुपपत्तेश्च न ह्यन्याभावोऽन्यप्रतियोगिकः। एतेन घटत्वात्यन्ताभाव एव भेद इति निरस्तम्। तस्यैव स्वाभावानधिकरणघटभेदानाधारत्वेन घटत्वाधारत्वप्रसङ्गाच्च अभावस्येव भावस्यापि विरुद्धत्वेन स्वाभावानधिकरणत्वात्। न च विरुद्धयोरैकाधिकरण्यमेव विरुद्धं न त्वाधाराधेयत्वमिति वाच्यम्।

कस्यानेकप्रतियोगिकत्वं किं न स्यादित्यत आह * न हीति * भिन्नाकारानेकप्रतियोगिकत्वमेकस्याभावस्य न युक्तं तादृशप्रतियोगिभेदे परैरभावभेदस्वीकारादित्यर्थः। घटत्वमेव घटतादात्म्यं तदत्यन्ताभाव एव स्तम्भादौ घटाद्भेद इति कस्य चित्कल्पनां निराकरोति * एतेनेति * अन्याभावं प्रत्यन्यस्य प्रतियोगित्वाद्ययोगेनेत्यर्थः। दोषान्तरमाह * तस्यैवेति * घटत्वात्यन्ताभावस्यैव घटभेदत्वे घटत्वं वक्ष्यमाणविधया स्वात्यन्ताभावासम्भवेन तस्य घटाद्भेदायोगादभेदः स्यादेवं घटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटाद्भेदो न स्यात्तस्य स्ववृत्तित्वायोगादित्यपि द्रष्टव्यम्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वे बाधकाभावात् घटत्वस्य स्वाभावानधिकरणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह * अभावस्येति * भावाभावयोः परस्परविरहात्मत्वेन विरुद्धत्वादभावस्य स्वाभावाश्रयत्ववद्भावस्यापि स्वाभावाश्रयत्वं विरुद्धत्वादयुक्तमित्यर्थः। ननु परस्परविरहात्मनोर्भावाभावयोरैकाधिकरण्यमेव विरुद्धं न त्वाधाराधेयभाव इत्याशङ्क्याह * न च विरुद्धयोरिति * अव्याप्यवृत्तिष्वभावसामानाधिकरण्यस्वीकाराद्भावाभावयोस्तावद्विरुद्धमिति परैर्न शक्यं वक्तुम्। न चावच्छेदभेदेन तदविरुद्धमिति वाच्यम्। लाघवेनैकाधिकरणकत्वस्यैव विरोधप्रयोजकत्वापत्तावच्छेदभेदस्याकिञ्चित्करत्वादणुसंयोगादाववच्छेदकभेदस्यापि दुर्निरूपत्वाच्च तस्माद्भावाभावयोः परस्परात्मत्वायोग्यत्वं वा परस्पराश्रयत्वायोग्यत्वं वा विरोधोऽभ्युपेयः। किं चाभावस्य भावेन

अभावे तदभावस्यापि क्लृप्तत्वात् । किं चाभावाधिकरणत्वयोग्यस्य भूतलस्य घटाधारतादशायां तदभावानाधारत्वं तदनधिकरणत्वयोग्यघटाधारत्वप्रयुक्तमेव । न चैवं घटे घटो नास्तीति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । अभाव इव तद्बुद्धेराधारत्वांशेऽप्रमात्वात् घटबुद्धिविषये घटत्वाधिकरणे तदभावविषयतयाऽभावान्तरविषयतया वा प्रतीत्युपपत्तेश्च भूतले घटो नास्तीति बुद्धिस्तु बाधका-

लाघवादभावत्वप्रयुक्ततदाश्रयत्वायोग्यत्वरूपविरोधस्य परमतेऽपि क्लृप्तत्वाद्भावस्यापि तदभावात्मनोऽभावाश्रयत्वायोग्यत्वमेव तेन विरोधोऽभ्युपेयः ततश्च नाभावाश्रयो भाव इत्यभिप्रेत्याह * अभाव इति * अपिरवधारणे सामानाधिकरण्यव्यावृत्त्यर्थः सिद्धान्तिमतेन समुच्चये वा । इतोऽपि भावस्याभावाश्रयत्वयोग्यता नेत्याह * किं चेति * घटसंसर्गात्प्राक् भूतले स्वतो विद्यमानस्य तदभावस्य तत्संसर्गदशायामपि नाशगमनयोरयोगात् तस्य स्वरूपेण सत्त्वेऽपि तदा तदनाधारत्वं घटसंसर्गौपाधिकमेवेति घटे स्वाभावानाधारत्वं स्वाभाविकमभ्युपेयं इतरथा तस्य तदुपाधिकत्वानुपपत्तेः औपाधिकस्यापि कर्णवलयावच्छिन्ननभोवलयवदर्थक्रियासमर्थत्वाद्घटवति तदभावप्रतीतेर्भ्रमत्वस्याप्युपपत्तिरिति भावः । अभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वे घटे घटो नेति प्रतीत्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य स्वस्य स्ववृत्तित्वायोगात् यथा घटाभावे घटो नेति प्रतीतेराधाराधेयभावांशे भ्रमत्वमेवमुक्तबाधकेन घटे स्वाभावाधारत्वायोगादनुभूयमानतद्रूपादिवृत्तिघटाभावाधारत्वस्य तत्तादात्म्यापन्नघटांशसंसर्गमात्रप्रतीतेर्भ्रमत्वमित्यभिप्रेत्याह * न चैवं घट इति * तत्प्रमात्वमङ्गीकृत्याप्याह * घटबुद्धीति * अत्र हि घट इति धीगोचरे तदभावो भासते तथा च यथा शुक्ले पटो नास्तीति शौक्ल्य एव शुक्लतन्तुवृत्तिपटाभावः प्रतीयते एवं घटधीगोचरे घटत्वे घटाभावविषयतया घटे घटो नेति बुद्धेः प्रमात्वोपपत्तिर्घटान्तराभावविषयतया वेत्यर्थः । तर्हि भूतले

भावात् घटाभावविषया।नचैवं तत्र घटसत्वप्रसङ्गः, घटाभावानधिकरणाभाव इव तत्रापि तदभावाभावेपि तदनाधिकरणत्वोपपत्तेः उभयाधिकरणत्वयोग्य एवान्यतराभावेऽन्यतरविधिनियमात् । अपि च घटत्वमिह नास्ति नायं घट इति प्रतीत्योरवैषम्यप्रसङ्गः। किं च घटत्वात्यन्ताभावः पटाधिकरणकोऽपि न पटधर्मिकघटतादात्म्य-

घटो नेत्यादिबुद्धेरपि भूतलादौ घटाभावविषयत्वोपपत्तेर्भूतलादौ घटाभावो न स्यादित्याशङ्क्याह * भूतल इति * घटस्य घटाभावानधिकरणत्वे घटाधिकरणत्वं स्यादभावानधिकरणस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमादित्याशङ्क्य घटाभाव एव व्यभिचारान्मैवमित्याह * न चैवमित्यादिना *न च घटाभावेपि घटाभावोऽस्तीति वाच्यम् । घटाभावान्तराभावात् आधाराधेयभावस्य भेदापेक्षत्वेन स्वस्य स्ववृत्तित्वायोगाच्च प्रमेयत्वादावपि स्ववृत्तित्वासम्प्रतिपत्तेरिति भावः। ननु नित्यत्वानित्यत्वादौ भावाभावयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरविधेर्नान्तरीयकत्वनियमदर्शनात् घटादेः कथमुभयानाश्रयत्वमित्याशङ्क्य नित्यत्व एव स्वस्वाभावयोरुभयोरप्यभावादुभयोरन्यतराधिकरणत्वयोग्य एवायं नियम इत्याह * उभयेति * अभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वं सुरेश्वराचार्यैरप्युक्तं 'घटाभावो विरोधित्वान्न घटेऽर्थान्तरोऽपि न। अषष्ट्यर्थतया तस्माद्विकल्पोऽयं न वस्तुग ' इति । एवं घटत्वात्यन्ताभावस्य घटभेदरूपत्वे घटत्वे तदसम्भवेन तस्य घटाद्भेदो नस्यादित्युक्तं सम्प्रति घटभेदघटत्वात्यन्ताभावयोरेकत्वे विषयभेदाभावात्तज्ज्ञानयोराकारभेदो न स्यादित्याह * अपि चेति*किं च घटत्वात्यन्ताभावः पटे वर्त्तमानोपि किं पटधर्मिकघटाभेदविरोधित्वात्तद्भेद इत्युच्यते उत घटधर्मिकतद्भेदविरोधित्वान्नाद्यः पटे घटाभेदे सत्यपि वक्ष्यमाणविधया घटत्वाभावसम्भवेन तदविरोधित्वादित्याह * किं च घटत्वेति * तस्य पटस्य, तद्भेदः घटाद्भेदः । द्वितीये घटधर्मिकपटाभेदविरोधित्वेपि पटधर्मिकघटाभेदविरोधित्वाभावान्न

विरोधीति कथं तस्य तद्भेदः स्यात् तदुभयनिरूपिताभेदविरोधिन एव तद्भेदत्वात् तदभेदश्च तर्कितः परमतेऽतो वृक्षस्याग्रत्वाभाव इव तदधिकरणाभेदेपि घटत्वाभावो(१)नुपपन्नइति न स भेदस्तर्किताभेदविरोधी, तादृशभेदाभावश्रुत्योरेव(२)घटत्वपटत्वाधिकरणाभेदे प्रमाणत्वात् तस्मान्न कथमपि भेदः सिद्ध्यति । ननु घटत्वविशिष्टप्रतियोगिक एवान्योन्याभावः।न चैवं विरोधात्तस्य न प्रतियोगिसा-

तस्य तद्भेदत्वमित्यभिप्रेत्य पटस्य घटभेदस्वरूपमाह* तदुभयेति * परमते घटपटनिरूपिताभेदस्य क्वाप्यभावात्कथं तद्विरोधिता भेदस्येत्यत आह * तदभेदश्चेति * तदुभयनिरूपिताभेदसम्भावनामात्रेण तद्विरोधी तद्भेद इत्यर्थः। एवं सति फलितमाह * अत इति * मूलावच्छेदेन वृक्षेऽग्रत्वात्यन्ताभावसत्वेन तत्राग्रत्वावच्छिन्नधर्मिप्रतियोगिकाभेदाभावेपि तस्य वृक्षमात्रप्रतियोगिकाभेदाविरोधित्ववत् घटत्वात्यन्ताभावस्य पटे घटत्वावच्छिन्नधर्मिप्रतियोगिकाभेदविरोधिनोपि तदधिकरणद्रव्यमात्राभेदविरोधित्वायोगात्स न तद्भेद इत्यर्थः । ननु मूलत्वाग्रत्वयोः प्रत्यभिज्ञया वृक्षैकत्वावगमात् मूलेऽग्रत्वाभावो न तदभेदविरोधी घटत्वपटत्वाधिकरणाभेदे तु न किं चिन्मानमिति कथं घटत्वाभावाधिकरणपटे तदधिकरणाभेदसम्भव इत्याशङ्कोक्तविधया तद्भेदस्य दुर्निरूपत्वादेकमेवाद्वितीयं नेहनानाऽस्ति किं च न नात्र का चन भिदाऽस्तीत्यादिश्रुतेश्च वास्तवभेदाभावरूपाभेदावगमात्सर्वधर्माधिष्ठानैक्यं सम्भाव्यत इत्याह * तादृशेति * एवं प्रतियोग्यनिरूपणात् न वास्तवभेदसिद्धिरित्युपसंहरति * तस्मादिति * अत्यन्ताभावप्रतियोगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगित्वमिति पक्षं निरस्तमप्युक्तदोषपरिहारेणोज्जीवयन् पुनरुत्थापयति * नन्वित्यादिना * तर्ह्यत्यन्ताभाववदेव प्रतियोगिना सहैकदे-

(१ श्रुतेरेवेति खपु० पा० (२) भावोप्युपेति खपु० पा०

मानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यविरोधात् । न च प्रतियोगितदवच्छेदकभेदाभावेन तस्यात्यन्ताभावादभेद इति वाच्यम् । प्रागभावादिवत्तदुपपत्तेः, अन्यथा भूतलं घटो न, भूतले घटो नेति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यायोगादिति चेत् न । भूतलं घटो नेति प्रतीत्या हि भूतलस्य तदभेदविरोधी नञर्थो विषयीक्रियते स चाभेदो यदि घटत्वविशिष्टो घट एव तर्हि तद्विरुद्ध एव स

कत्र भेदस्य स्थितिर्न स्यादित्युक्तं परिहरति * नचैवमिति * प्रतियोग्यविरोधादिति * घटाधिकरणेऽपि भूतले भूतलं घटो नेति घटान्योन्याभावानुभवात् प्रमाणसिद्धे विरोधाभावादिति भावः । अभावभेदस्य प्रतियोगितदवच्छेदकान्यतरभेदनियतत्वेन तदभावे कथमन्योन्याभावस्यात्यन्ताभावाद्भेदस्तदभावे वा कथमुक्ताविरोध इत्याशङ्क्य प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावानामेकप्रतियोगिकानामपि परस्परं भेददर्शनान्नोक्तनियम इत्याह * न च प्रतियोगीत्यादिना * प्रागभावादावपि प्रतियोगितावच्छेदकस्य कालविशेषादेर्भेदोऽस्त्येव प्रकृते सोऽपि नास्तीति कथं भेद इत्याशङ्क्याभावभेदाभावे कदाचिदिदमिदं न कदाचिदिदमिह नेति विलक्षणप्रतीतिद्वयायोगात् प्रतियोग्यादिभेदाभावेऽप्यभावभेदोऽभ्युपेयोऽनिच्छद्भिरपीत्याह * अन्यथेति * भेदस्य प्रतियोग्यविरोधित्वं तावदयुक्तमिति दूषयति * नेति * अन्योन्याभावरूपो भेदः किमभेदविरोधी उत न, उभयथाऽपि भूतले घटो नेति प्रतीतौ किं विरोधो भासते न वा तत्र विरोधं तद्भानं च स्वीकरोति * भूतलं घट इति * तत्र किं भेदविरोध्यभेदः प्रतियोगिभूतो घट एव तदतिरिक्तो वा, तत्राद्ये भेदप्रतियोगिनोर्विरोधात् सामानाधिकरण्यं न स्यादित्याह * स चाभेद इत्यादिना * भेदस्याविरोधित्वपक्षे विरोधभानाभ्युपगमे दोषमाह * अविरोध इति * तथा च भेदप्रतीतेरप्रमाणत्वात् तन्निर्वाहाय विषयभेदो न कल्प्य इति भावः । विरोधो न भासते इति पक्षमनु-

वक्तव्य इति कथं तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमविरोधे च विरोधप्रतीतिर्बाधिता स्यात् । विरोधो न प्रतीयते इति चेत्तर्हि स भेदोऽस्माभिरनिराकार्यः अभेदप्रमाऽविरोधिनोऽप्रतिकूलत्वात् । यत्तु सत्यं भेदाभेदयोर्विरोधः परस्परविरहरूपत्वात् घटस्तु प्रतियोग्यपि न तद्विरहः प्रतियोगित्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेष इति तन्न। घटस्वरूपातिरिक्तस्याभेदस्य तद्विरहरूपस्याभावात् घटस्य स्वाधिकरणकभेदेऽपि प्रतियोगित्वप्रसङ्गाच्च।

वदति * विरोध इति * विरोधप्रतीत्यभावे भेदस्याभेदविरोधित्वासिद्धेः श्रुत्यादिप्रतिपन्नाद्वैते बाधकाभावादस्मदिष्टसिद्धिरित्याह * भेदोऽस्माभिरिति * अविरोधिन इति छेदः । भेदविरोध्यभेदः प्रतियोग्यतिरिक्त इति पक्षमनुवदति * यत्तु सत्यमिति * अभेदवद्घटस्यापि भेदप्रतियोगित्वात्तद्विरहात्मत्वं ततश्च सोऽपि तद्विरोधीति कथं तयोः सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह * घटस्त्विति * अभेदस्यैव भेदविरहात्मना प्रतीतेस्तदन्यघटो न तद्विरहात्माऽतो न तद्विरोधीत्यर्थः।ननु घटस्य भेदप्रतियोगित्वं तद्विरहात्मत्वमेवातः कथं तत्र तदभाव इत्याशङ्क्य न तत्प्रतियोगित्वं तद्विरहात्मत्वं अधर्मादिप्रतियोगिधर्मादौ तददर्शनात्किं तु तन्निरूपकस्वरूपविशेषः ततश्च भेदप्रतियोगिनोऽपि घटस्य न तद्विरहात्मत्वमित्याह * प्रतियोगित्वं चेति * निराकरोति * तन्नेति * घटातिरिक्ततदभेदस्य भावरूपस्य अभावरूपस्य च प्रागेव निरस्तत्वात्तस्य भेदविरहात्मत्वं दूरापेतमेव भेदस्याभावत्वेन तत्प्रतियोगिनस्तद्विरहात्मत्वं च दुर्वारमत्यन्ताभावादिप्रयोगिषु तन्नियमदर्शनादिति भावः।किं च घटस्वरूपविशेषस्यैव भेदप्रतियोगित्वरूपत्वे तत्स्वरूपस्य पटादिप्रतियोगिकस्वनिष्ठभेदं प्रत्यप्यविशेषाद्घटस्य तत्प्रतियोगित्वमपि स्यात्तथा च घटः स्वस्मादपि भिन्नः स्यादित्याह * घटस्येति * एवं तावदन्योन्याभावस्य भेदत्वे

यदपि न भावाभावयोः स्वरूपेण विरोधः अपित्वारोप्यसम्बन्धपुरस्कारेणान्योन्याभावे वा(१)भेदसम्बन्ध एवारोप्य इति तदपि न। प्रतियोगिस्वरूपातिरिक्ताभेदस्यासम्भवात् तस्य चासंसर्गत्वात्।न च घटत्वमभेदः तद्भिन्नस्य तदात्मत्त्वानुपपत्तेः तस्य संसर्गत्वे प्रमाणाभावाच्च, भूतलं

तस्य प्रतियोगिना सह विरोधापत्त्या तत्सामानाधिकरण्यं न स्यादित्युक्तम्। सम्प्रति विरोधमङ्गीकृत्य सामानाधिकरण्योपपत्तिं शङ्कते * यदपीत्यादिना * अत्यन्ताभावेनापि प्रतियोगिनो न स्वरूपेण विरोधः सर्वत्र तदभावप्रसङ्गात् किं त्वभावाधिकरणे समारोपितसंयोगादिसम्बन्धवत्वेनैव तस्य तेन सह विरोध इति तत्सम्बन्धस्य साक्षात्तेन विरोधस्तत्पुरस्कारेण प्रतियोगिनः स इति वक्तव्यं एवमन्योन्याभावेनापि तत्प्रतियोगिनः समारोपिततदधिकरणाभेदसम्बन्ध एव साक्षाद्विरुध्यते प्रतियोगी तु तत्पुरस्कारेण तदभिन्नत्वाकारेणैव विरुध्यत इति सम्बन्धान्तरेण भेदतत्प्रतियोगिनोः सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः। निराकरोति*तदपीति * कोऽयं प्रतियोग्यभेदसम्बन्धो योऽन्योन्याभावाधिकरणे समारोप्यः सन् तेन विरुध्यते स किं घटादिस्वरूपमेव तदतिरिक्तो वा कश्चिद्धर्मः घटत्वादिरेव वा, न मध्यमः तस्य निरस्तत्वादित्यभिप्रेत्याह * प्रतियोगीति * आद्ये प्रतियोगिस्वरूपस्य तत्सम्बन्धत्वाभावादारोप्यसम्बन्धपुरस्कारेण विरोध इत्येतदयुक्तं स्यादित्याह * तस्य चेति * तृतीयं निराकरोति * न च घटत्वमिति * घटभिन्नस्य घटत्वस्य पटादिवत्तदभेदत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। घटत्वस्यापि घटसम्बन्धरूपत्वाभावात् प्रथमकल्पोक्तदोषोऽपि तुल्य इत्यभिप्रेत्याह * तस्येति * ननु भूतलं घट इति भूतले घटत्वमारोप्य नेति तत्वेन घटनिषेधात् तस्य संसर्गरूपत्वमित्याशङ्क्य सोयमितिवद्भूतलं घट इति सामानाधिकरण्यभ्रमत्वेनाभेदस्यैवारोप्यमाणत्वात्तत्र तत्तादिवत् घटत्वस्यापि विशेष-

(१) अन्योन्याभावेनाभेदेति खपु० पा०।

घट इत्यारोपे सत्यपि तस्य तत्प्रकारतयाऽसंसर्गत्वात् । किं चैवं भूतलं घटो नेति धियः समवायसम्बन्धेनाभावो विषयोऽस्त्विति क्वान्योन्याभावः । न चान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेनैव समं विरोध इति वाच्यम् । अभावमर्यादातिलङ्घनेन तस्य नञर्थत्वायोगात् । न च विलक्षणप्रतीतिसिद्धस्य प्रसिद्धाभाववैलक्षण्यं न दोषायेति वाच्यम् । भूतलं घटो न भूतले घटो नेतिप्रती-

णतयैव भानान्न तत्संसर्गत्वमित्याह * भूतलमिति * अपि च भूतलं घट इत्यादिसमानाधिकरणप्रत्ययानां परैः समवायरूपसंसर्गविषयत्वोपगमाभावाद्भूतलं घट इत्यपि भूतले समवायतया घटमारोप्य नेति तदत्यन्ताभावविषयतया निषेधप्रतीत्युपपत्तेर्न तद्विलक्षणान्योन्याभाव आक्रोशतोऽपि सिद्ध्येदित्याह * किं चैवमिति * अत्र कश्चिदभावान्तरस्यैव प्रतियोगिसादेश्यं विरुद्धं अन्योन्याभावस्य तु तत्प्रतियोगितावछेदकेनैव सह विरोधो न प्रतियोगिनेति जल्पति तन्निराकरोति * न चान्योन्याभावस्येति * हेतुमाह * अभावेति * अनेकाभावेषु नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ततयाऽनुगततत्प्रतियोगिविरोधिमात्रात्मकत्वस्यावश्यमाश्रयणीयत्वादितरथाऽन्योन्याभावस्य नञर्थत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु भूतलं घटो नेति प्रतीतेर्भूतले घटो नेति प्रतीत्यपेक्षया विलक्षणत्वेनानुभवात्तद्विषयान्योन्याभावस्येतरविषयाभाववैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयं तच्च प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वमेवेति न तस्य प्रतियोगिसादेश्यानुपपत्तिर्नापि नञर्थत्वानुपपत्तिरभावत्वस्यैव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति नेत्याह * न च विलक्षणेति * न तावत्प्रतियोगिविरोधिमात्रस्वभावत्वं विना जातिरूपमुपाधिरूपं वाऽभावत्वं शक्रेणापि शक्यं वक्तुं यन्नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तं कल्पेतेत्यभिप्रेत्योक्तप्रतीत्योरपि नञर्थरूपाभावांशे न वैलक्षण्यं किं तु नञर्थेनाभावेन सह प्रतियोगितावच्छेदकतया भूतलं घटः भूतले घट इति प्रतिभासमानतादात्म्यतदितरसंसर्गांशे एव वैषम्यमनुभूयते इति न तद्बलात्त्वदुक्त-

त्योर्नञर्थेन भूतलघटसम्बन्धवैरूप्येण विना नञर्थांशे कियतोपि वैलक्षण्यस्याभा (१) वात्तदपि तव न स्यात् उभयत्र भूतलस्य घटाभाववत्त्वप्रतीत्यभ्युपगमात् । न चान्योन्याभाववत्त्वमत्र प्रतीयत इति वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । इदमिदं नेति प्रतीतावभावेऽन्योन्याभावत्ववैशिष्ट्यस्याप्रतीते स्तस्य नञर्थत्वाभावादिदमिदं नेति प्रतीतिविषयस्यैतौ भिन्नावेतयोरभेदोनास्तीति विवेचनात् । न चात्राप्यन्योन्याभावत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् । विभक्ताविति प्रतीतिवद्भिन्नाविति प्रतीतेरुभयाश्रितैकभेद-

वैलक्षण्यसिद्धिरित्याह*भूतलं घट इति * एवं प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गवैलक्षण्यादभावप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवमुक्तोभयत्रापि घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते इति तव मते तदपि न स्यादिति वृद्धिं गृध्नतो मूलस्यैवोन्मूलनन्यायापात इत्याह * तदपीति * ननूभयत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकवैलक्षण्याभावेपि भूतलं घटो नेत्यत्र भूतलगताभावेन्योऽन्याभावत्वं प्रतीयते इतरत्र त्वत्यन्ताभावत्वमिति प्रतीतिवैषम्योपपत्तिरित्याशङ्क्योभयत्रापि नञर्थस्यैकप्रकारेण प्रतीतेरन्योन्याभावत्वस्य परमते ऽपि नञर्थत्वानभ्युपगमाच्च मैवमित्याह * न चान्योन्याभावत्वमित्यादिना * इदमिदं नेति प्रतिपन्नभेदस्यैवैतौ भिन्नावित्यादिरूपेण परं प्रत्युपदिश्यमानत्वादपि न पराभिमतः प्रतियोग्यनाश्रितान्योन्याभावस्तद्विषय इत्याह*इदमिदं नेतीति * नन्वेतौ भिन्नावित्यादेरपि परस्परप्रतियोगिकान्योन्याभावद्वयमेवार्थः किं न स्यादित्याशङ्क्य न, संयोगविभागादिवदुभयधर्मिप्रतियोगिकैकभेदस्य तथाऽनुभवादन्यथा विभागादावपि प्रतियोगिभेदाद्भेदापात इत्यभिप्रेत्याह*न चात्रापीत्यादिना*अभेदो नास्ती

(१) वैलक्षण्यस्यानिरूपणादिति खपु० पा० ।

विषयत्वेन त्वदभिमताविषयत्वात् एवमेतयोरभेदो नास्तीतिप्रतीतेरपि। किं च भेदप्रतीत्या विदारणरूपोऽभेदाभावो विषयीक्रियते न त्वदभिमतो घटाभावोऽतो नेदमिदमिति प्रतीतेस्तव मते वैलक्षण्यं न सिध्यति। यत्त्वन्योन्याभावत्वमखण्डोऽभाववृत्तिः कश्चिद्धर्मस्तत्प्रतीतिविषय इति तन्न।अखण्डोपाध्यङ्गीकारे बाधकस्योक्तत्वात् सादृश्यादेरप्यखण्डधर्मस्य प्रतीत्यनुसारेण पदार्थान्तर-

प्रतीतिरप्यविभागो नेति प्रतीतिवदेकविषयैवेत्याह * एवमिति * एवमिदमिदं नेत्यनुभूयमानाभावस्य घटादिप्रतियोगिकत्वमङ्गीकृत्य पराभिमतभेदो न तद्विषय इत्युक्तं इदानीं वस्तुतत्त्वं वदन् घटादिप्रतियोगिकत्वं तस्यायुक्तमित्याह * किं चेति * यथा देवदत्ताभेदभ्रमनिवृत्तये नायं देवदत्त इति तदभाव एव बोध्यते एवं भूतलं घटो नेत्यादावपि सामानाधिकरण्यावगताभेदस्यैव नञर्थाभावप्रतियोगितया प्रतीतेर्न घटादेस्तत्प्रतियोगितेत्यर्थः। एवं चेदमिदं न इदमिह नेति प्रतीत्योरस्मदुक्तरीत्या भिन्नप्रतियोगिकाभावविषयत्वे वैलक्षण्योपपत्तिर्न त्वदुक्तरीत्यैकप्रतियोगिकाभावविषयत्व इत्युपसंहरति * अत इति * इदमिदं नेत्यस्य निर्वाहाय तद्विषयान्योन्याभावेषु तत्त्वं नामाखण्डधर्मो गोत्वादिवदभ्युपेयते तद्विषयत्वमेवास्येदमिह नेति प्रत्ययाद्वैलक्षण्यमिति कस्य चित्कल्पनामनूद्य निराकरोति * यत्त्वित्यादिना * किमन्योन्याभावत्वं जातिरुपाधिर्वा, नाद्यः अपसिद्धान्तापातात् तस्य स्वाश्रयाभावेन समवायतादात्म्यासम्भवेन जातित्वायोगाच्च। द्वितीये तस्याखण्डधर्मत्वानुपपत्तिरितरथा गवादिष्वपि सास्नादिमत्त्वाद्युपाधीनामेवाखण्डधर्मत्वकल्पनयाऽनुगतव्यवहाराद्युपपत्तेरतिरिक्तजातिकल्पनाऽनर्थिका स्यादिति पूर्वमेव बाधकस्योक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह * अखण्डेति * किं चान्योन्याभावत्ववदेवेदमनेन सदृशमिदं विसदृशमित्यनुगतधीविषयसादृश्यादिकमप्यखण्डधर्मः स्यात् तस्य च सर्वत्रानुभूयमानस्य पलस-

स्य प्रसङ्गाच्च क्लृप्तान्तर्भावे पदार्थान्तरकल्पनानुपपत्तिः प्रकृतेऽपि समाना, नेत्येकाकारप्रतीतेरभावत्वान्योन्याभावत्वधर्मद्वयवैशिष्ट्याविषयत्वेन तस्या अभावविशेषत्वे प्रमाणाभावाच्च, न हि तदभावत्वसाधकमिदमिदं नेति प्रतीतिव्यतिरिक्तं किं चिदस्ति, भेदान्योन्याभावशब्दयोः पर्यायत्वेन भेदबुद्धेरप्यखण्डविषयतया तदसाधकत्वात्। न च प्रतियोग्यधिकरणवृत्यभावत्त्वमन्योन्याभावत्त्वं तत्प्रतीतिविषय इति वाच्यम् । घटादिनिष्टभूतलादिभेदबुद्धे-

द्रव्यादिपदार्थेष्वनन्तर्भावात् पदार्थान्तरता स्यात् सा च तत्रानिष्टेत्याह * साद्दश्यादेरिति * ननु न साद्दश्यादि पदार्थान्तरं गुणावयवकर्मसामान्यभूयस्त्वादेरेव सद्दशादिधीगोचरतया साद्दश्यादेरपि तन्मात्रत्वादित्याशङ्क्येदमिदं नेति धीगोचरस्याप्यभेदाभावत्वमात्रत्वोपपत्तेर्न तदतिरिक्ताखण्डधर्मसिद्धिरित्याह * क्लृप्तान्तर्भाव इति * किं च भूतलं घटो नेत्यनुभूयमानाभावे योऽन्योन्याभावत्त्वरूपो विशेषः स किं नेत्येकाकारप्रतीत्यैव सिद्ध्यति प्रतीत्यन्तरेण वा, नाद्यः नेत्याकारप्रतीतेरन्यत्राभावत्वमात्रगोचरत्वोपगमादत्र तदतिरिक्तगोचरत्वायोगादित्याह * नेत्येकाकारेति * द्वितीयं निराकरोति * न हीति * अस्माद्भेद इति प्रतीतिरेव भेदगतान्योन्याभावत्वरूपाखण्डधर्मविषया तत्साधिकेत्याशङ्क्येदमिदं नेति प्रतीयमानाभाववाचकान्योन्याभावपदपर्यायभेदपदार्थप्रतीतेरपि तन्मात्रविषयत्वेन त्वयोपेतत्वात्ततोऽपि न तदखण्डधर्मसिद्धिरित्याह * भेदेति * एवमन्योन्याभावत्वमखण्डधर्म इति मतं निरस्य सखण्डोपाधिविशेषरूपं तदिदमिदं नेति प्रतीयते इति मतं निराकरोति * न च प्रतियोगीति * घटप्रतियोगिकभूतलनिष्टभेदे प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वरूपविशेषानुभवेऽपि भूतलप्रतियोगिकघटनिष्टभेदे तदननुभवात् घटो भूतलं नेत्यादिप्रतीतेर्घटे भूतलं नेति प्रतीतिवैषम्यं न स्यादित्यभिप्रेत्याह * घटादिनिष्टेति * भूतलप्रतियोगिकघटनिष्टभेदस्य वस्तुतो

स्तद्विषयत्वापातात् भूतलमात्मा न भवतीति बुद्धेस्तदयोगाच्च न ह्यात्मनस्तव मम वाधिकरणमस्ति। इदानीमात्मेति बुद्धेः कालोऽधिकरणमिति चेत्तर्हि तदत्यन्ताभावोपि तत्रास्त्येव। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्त्यभावत्वव्याप्यधर्मोऽन्योन्याभावत्त्वमिति वाच्यम् । तस्यैवाखण्डस्य निरस्तत्वात् इदमिदं नेति प्रतीतेरेवमाकारत्वायोगाच्च तस्मिन्नभावत्वव्याप्तिग्राहकप्रमाणाभा-

भूतलाधिकरणतदवयवादिनिष्ठत्वाद्विशेष इत्याशङ्क्य तस्य घटो न भूतलमित्यत्राप्रतीयमानत्वेनैतद्विषयस्य प्रतीत्यनुपयोगित्वमित्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह * भूतलमात्मेति * आत्मादेर्निरधिकरणत्वेन तदभावस्य वस्तुतोऽपि प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वायोगेन भूतलादौ तादृशाभावाभावाद्भूतलमात्मा नेत्यादिबुद्धेर्भेदगोचरता न स्यादित्यर्थः। आत्मादेरपि कालाश्रितत्वप्रतीतेर्निरधिकरणत्वमसिद्धमिति शङ्कते * इदानीमिति * कालस्यात्माद्यधिकरणत्ववत्तदत्यन्ताभावाधिकरणत्वमप्यस्त्येव परैः कालस्य सर्वाधारत्वोपगमात् विभ्वत्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमाच्च तथा च कालवृत्त्यत्यन्ताभावेऽपि गतत्वात् प्रतियोग्यधिकरणवृत्त्यभावत्वमन्योन्याभावत्वमित्येतदयुक्तमित्यभिप्रेत्याह * तर्हीति * प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्तित्वे सत्यभावत्वव्याप्यधर्मोऽन्योन्याभावत्वमित्यन्येनोक्तमप्ययुक्तं उक्तविधयाऽत्यन्ताभावत्वस्यापि तथात्वात् साक्षादभावत्वव्याप्यत्वाविवक्षायां च संसर्गाभावत्वेऽतिव्याप्तेरित्यभिप्रेत्याह * न च प्रतियोगीति * किं चोक्तरूपोऽभावत्वव्याप्यधर्मोऽखण्ड उपाधिः सखण्डो वा, नाद्यः तदभ्युपगमे जातिविलोपापातस्योक्तत्वादित्याह * तस्यैवेति * द्वितीये मानाभावादेव तदसिद्धिः भेदप्रतीतेः प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्तित्वाद्यनाकारत्वात्तदाकारप्रतीत्यन्तरादर्शनाच्चेत्यभिप्रेत्याह * इदमिदमिति * प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्तिधर्मस्याभावत्वव्याप्यत्वं यदुक्तं तदपि मानाभावादयुक्तमि-

वाच्च नञर्थप्रतीतिमात्रस्य तदसाधकत्वात् । प्रतियोग्यवृत्त्यभावत्वमस्य ततो विशेष इति चेन्न। अत्यन्ताभावेपि तस्योक्तत्वात्कालादिभेदे तदभावाच्च घटपटयोरभेदो नास्तीत्येकस्यैवाभेदाभावलक्षणभेदस्योभयत्रानुभवाच्च तस्मान्न कथमपि तव प्रतीतिवैलक्षण्यमुपपद्यते। एतेन घटा-

त्याह * तस्मिन्निति * इदमिदं नेति नञर्थोल्लेखिधिया तत्राभावत्वमात्रं प्रतीयते न तु तेन सह व्याप्तिस्तद्बलात्कश्चित्त प्रतीयते इति न तत्सिद्धिरित्यर्थः। इदमिदं नेत्यनुभूयमानाभावस्य कदापि प्रतियोगिवृत्तित्वाननुभवात् प्रतियोग्यवृत्त्यभावत्वमेवान्योन्याभावस्य प्रतियोगिवृत्त्यत्यन्ताभावाद्विशेष इति तदनुभववैषम्योपपत्तिरिति शङ्कते * प्रतियोगीति * इदमिदं नेत्यत्रापि नञर्थे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषस्य सतोऽप्यप्रतीतेस्तत्प्रयुक्तं प्रतीतिवैषम्यमयुक्तमिति दूषयति * नेति * अत्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धस्वभावतया तदवृत्तित्वस्योपपादितत्वात्साधारणोयं ततोऽस्य वस्तुतोपि न विशेष इत्याह * अत्यन्ताभावेपीति * किं च दिक्कालयोः सर्वाधारत्वात्तत्प्रतियोगिकभेदस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वायोगेन तत्राव्याप्तिरित्याह *कालादीति * असम्भवमप्याह * घटपटयोरिति * धर्मिप्रतियोगित्वेनाभिमतयोर्घटपटयोरेकस्यैव भेदस्यानयोरभेदो नेत्यादिरूपेणानुभवाल्लाघवाच्च विभागादिवदुभयत्राप्येकत्वात्तस्य पराभिमतप्रतियोग्यवृत्तित्वमसम्भवीत्यर्थः । एवं परमतेऽन्योन्याभावत्वस्य दुर्निरूपत्वात्तद्विषयत्वप्रयुक्तमिदमिदं नेति प्रत्ययस्येदमिह नेति प्रत्ययाद्वैषम्यं परोक्तमयुक्तमित्युपसंहरति * तस्मादिति * ननु प्रतियोग्यधिकरणे प्रतीयमानाभावः कथं तद्व्यधिकरणाभावान्न विलक्षणः कथं वा तत्प्रतीतिस्तत्प्रतीतेर्न विलक्षणेत्याशङ्क्य घटाधिकरणे तत्प्रतियोगिकाभावस्यासम्भवादेव तत्र तत्र तत्प्रमितिरेवानुपपन्ना कुतस्तद्बलाद्विलक्षणाभावादिसिद्धिः प्रतीतिमात्रं तु वक्ष्यमाणविधया घटभूतलाभेदाभावरूपानिर्वचनीयभेदविषयतयाऽस्मन्मते घटते इत्यभिप्रेत्याह *एतेनेत्यादिना* किं च घटपटाद्यभाववैलक्षण्ये लाघवात् प्रति-

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	६
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
…रमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
…घुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
…क्षणावली	०	२	०
…लावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
…सिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	४	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डान १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २		
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	२	
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ४	४	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०
पातञ्जलदर्शनम् । श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदन्नंभट्टप्रणीता ख० ३	३	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता	२	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः	१	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)		०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़कबनारस